

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əzizzadə Ülvi Mirzə oğlunun

“Gömrük nəzarətinin dövlət maliyyə nəzarəti sistemində yeri və rolu” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060403 Maliyyə nəzarəti və audit

İxtisaslaşma

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.f.d. Həkimova Y.A.

i.f.d., b/m G.Q.Məmmədova

Kafedra müdiri

i.e.d.prof. Ə.Ə.Ələkbərov

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Gömrük nəzarətinin mahiyyəti, onun gömrük işinin təşkili və inkişaf etdirilməsində rolu.....	7
1.2. Gömrük nəzarətinin formaları və onların tətbiqinin əsas xüsusiyyətləri.....	14
1.3. Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili məsələləri.....	21
 FƏSİL II. GÖMRÜK NƏZARƏTİ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	
2.1. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində gömrük nəzarətinin rolunun dəyərləndirilməsi.....	31
2.2. Azərbaycan Respublikasında gömrük nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili..	40
2.3. Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesində gömrük orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	44
 FƏSİL III. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN ROLUNUN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. Respublikamızda gömrük nəzarətinin təşkili prosesində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanları.....	54
3.2. Azərbaycanda gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yolları.....	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFKƏR.....	70
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	74
PE3IOME	
SUMMARY	
REFERAT	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə transformasiyası və dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyası onun tənzimlənməsinin adekvat üsullarından istifadə edilməsi ilə şərtlənir. Müstəqillik əldə edildikdən sonra Respublikada sovet dövrünə məxsus inzibati-amirlik metodları esasmada qurulmuş iqtisadi münasibətlərin ləğv edilməsi, bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, əsaslandırılmış sosial-iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, habelə yeni iqtisadi təfəkkürün inkişafı istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür.

Respublikada sosial-iqtisadi inkişaf proqramının həyata keçirilməsi istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimlənməsi-maliyyə metodlarının tətbiqi ilə iqtisadiyyatda makroiqtisadi tarazlığa və inkişafa nail olunması prosesidir. Bu da bilavasitə büdcə-vergi sferasında aparılan radikal islahatlarla səciyyələnir. İqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafı və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, habelə büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması əsasən vergilər hesabına baş verir.

Azərbaycanda gömrük xidmətinin və gömrük rüsumlarının təkmilləşməsi, yenilənməsi prosesi uzun tarixi bir prosesdən keçmişdir. Siyasi vəziyyətin dəyişməsi birbaşa olaraq gömrük sahəsində öz əksini tapmışdır. Gömrük sferası ölkənin malik olduğu iqtisadi və digər sahələrdəki siyasətin təzahürüdür. Gömrük siyasətinin əhəmiyyətə malik tərkib hissələrindən ən vacibi isə gömrük rejimləridir.

Gömrük orqanlarının vəzifə və funksiyalarının öyrənilməsi, həmçinin gömrük rejimlərinin təkmilləşdirilməsi aspektindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan gömrük sahəsində siyasəti həyata keçirən dövlət qurumunun spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zəruri əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı da məhz bu problemlərin kontekstində əsaslandırılmışdır.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində büdcə gəlirlərinin rolunun tədqiqinə xüsusi fikir verilməyə başlanılmışdır. Qeyd edilənlər və ölkənin iqtisadi

təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin mi'lhüm vasitəsi kimi çıxış edən gömrük maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinin bu və ya digər tərəfləri Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən prof. A.H. Abbasov, prof. Ə.P. Babayev, prof. D.A. Bağirov, prof. Ş.H. Hacıyev, prof. M.X. Həsənlı, prof. B.A. Xankişiyev, dos. S.M. Məmmədov, prof. R.B. Məhərrəmov, prof. A.Ş. Şəkəraliyev, dos. M.M. Sadıqov, dos. A.F.Musyeva və başqalarının elmi əsərlərində işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında ümumilikdə gömrük işinin təkmilləşdirilməsi və gömrük rejimləri ilə bağlı təkliflərin verilməsi A.Ş. Şəkəraliyev, C. Q. Nuriyev, A.Ə. Əliyev, M. C. Atakışiyev, K. F. Heydərov və s. tərəfindən hərtərəfli şəkildə həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində gömrük maliyyə nəzarətinin sahəsində büdcə gəlirlərinin, dövlət gəlirlərinin formalaşmasında gömrük vergilərinin rolunun araşdırılması, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun qiymətləndirilməsi, büdcə gəlirlərində gömrük vergilərinin artırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarət olmuşdur.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyənəşdirilmişdir:

- Gömrük maliyyə nəzarətinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasını araşdırmaq;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində gömrük maliyyəsinin yeri və rolunu müəyyən etmək;
- gömrük sisteminin beynəlxalq təcrübəsini tədqiq etmək;
- Azərbaycanda gömrük sisteminin inkişaf mərhələlərini və vergi islahatlarının səmərəliliyini araşdırmaq;
- dövlət büdcəsinin formalaşmasında vergilərin ayrı-ayrı növlərinin rolunu qiymətləndirmək;

- müasir şəraitdə gömrük siyasəti və onun bəzi problemlərini araşdırmaq;
- gömrük vergiləri və rüsumlarının mövcud vəziyyətini təhlil etmək;
- ölkənin gömrük-nəzaəti mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyyələr işləyib hazırlamaq.

- Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində gömrük nəzarətinin rolunun yüksəldilməsi prioritetlərinin tədqiqi

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasında gömrük maliyyə nəzaətinin təşkilı prosesı, obyektını isə gömrük maliyyə nəzaətını həyata keçirən orqanlar təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Maliyyə nəzarəti sahəsində qəbul edilmiş qanunlar və digər normativ aktlar; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərmanlar; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və hökumətinin sosial-iqtisadi inkişaf üzrə qəbul etdikləri qərar və sərəncamlar; iqtisadçı alimlərin bu sahənin problemlərinə həsr olunmuş əsərləri; eyni zamanda Azərbaycan və Rus dillərində yazılmış başqa iqtisadi ədəbiyyatlar əhatə edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını. İqtisadiyyat Nazirliyi və Dövlət Gömrük Komitəsinin hesabatları, statistik məcmuələr və mühüm elmi ədəbiyyat, internet resursları və təhlil materialları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın gömrük maliyyə nəzarəti sistemi vasitəsilə tənzimlənməsinin mühüm prinsipləri əsaslandırılmışdır;
- Azərbaycan Respublikasında gömrük siyasətinin konseptual istiqamətləri göstərilmişdir;
- vergi daxilolmalarının müasir vəziyyəti, onun inkişaf meylləri müəyyənləşdirilmişdir;
- büdcə-vergi islahatının səmərəliliyinə təsir göstərən amillər müəyyənləşdirilmişdir;
- iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində və tənzimlənməsində, habelə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində gömrük tariflərinin rolunun artırılmasına

dair təkliflər işlənilib hazırlanmışdır;

- gömrük-tarif siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm amili kimi gömrük ödəmələrinin və rüsumlarının təsnifatlaşdırılması əsaslandırılmışdır;

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən dövlətin əsas maliyyə planı olan büdcənin gəlirlərinin formalaşdırılmasında və vergilərin optimal nisbətinin təmin edilməsində geniş istifadə edilə bilər. İqtisadiyyatın gömrük-tarif tənzimlənməsi mexanizminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasında onun rolunun gücləndirilməsi məqsədə müvafiqdir. Ümumiyyətlə isə ölkə iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında istifadəsi də mümkündür.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və nəticələrin tətbiqi. Disertsiyanın müddələrinin əks etdirən 1 məqalə dərc edilmişdir.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I. GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Gömrük nəzarətinin mahiyyəti, onun gömrük işinin təşkili və inkişaf etdirilməsində rolu

Azərbaycanda gömrük xidmətinin və gömrük rüsumlarının təkmilləşməsi, yenilənməsi prosesi vurğuladığımız kimi uzun tarixi bir prosesdən keçmişdir. Siyasi vəziyyətin dəyişməsi birbaşa olaraq gömrük sahəsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması ilə ölkənin yeni gömrük sisteminin formalaşdırılması üçün mühüm tarixi şərait yaratmışdır. Müstəqillik dövründə yaradılan gömrük xidməti, Azərbaycan gömrüyü demək olar ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi ilə eyni yaşdadır. Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən üç ay sonra, yəni 1992 - ci il yanvar ayının 30 - da Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmışdır. Bu addımla Azərbaycan müstəqilliyin bərpası ilə yanaşı iqtisadi azadlığın möhkəmləndirilməsi siyasətini yürütdüyünü göstərmişdir. 1992 – ci ilin may ayının 28 – də Türkiyə ilə Naxçıvan arasında Səderək körpüsü - "Ümid körpüsü"nün açılışında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev və Türkiyə Cümhuriyyətindən isə Süleyman Dəmirəl iştirak etmişdilər. Bu hadisə ilə Azərbaycanın bir parçası olan Naxçıvanın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması müşahidə edilmişdir.

Xüsusilə, XX əsrin axırlarında Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonra dövlət quruculuğu sferasında təxirəsalınmaz tədbirlərdən biri kimi ölkənin iqtisadi mənafeyinin və maraqlarının qorunması, effektiv xarici - iqtisadi fəaliyyət və idxal - ixrac əməliyyatlarının dövlət nəzarəti sisteminin formalaşdırılması, sərhədlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hesab edilə bilər. Qısa vaxt ərzində Azərbaycanda milli gömrük xidmətinin yaradılması və formalaşdırılması vəzifəsinin müəyyən edilməsi və bu yöndə davamlı fəaliyyətin göstərilməsi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Müvafiq dövrdə Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılsa da onun, eləcə də müxtəlif səviyyəli gömrük orqanlarının formalaşmasına, səmərəli fəaliyyətinə həmin dövrdə mövcud olan gərgin və mürəkkəb ictimai - siyasi vəziyyət imkan vermədi.

Qeyd etməliyik ki, əsasən 1991 və 1992 - ci illərdə, həmçinin 1993 - cü ilin ilk yarısında Azərbaycanda mövcud olan çətin siyasi və iqtisadi mühitə lazımlı hüquqi, normativ bazaya malik olan və normal gömrük sisteminin qurulması qeyri mümkün xarakterə malik idi. Müstəqil Azərbaycanın gömrük işi ilə bağlı vəzifələri yerinə yetirməli olan gömrük qurumları öhdələrinə düşən vəzifələri, demək olar, icra etmir bu da öz növbəsində mənfi hallar çoxalmasına səbəb olurdu. Buna görə də çətin olan iqtisadi vəziyyətin gömrük tənzimlənməsindən ümumiyyətlə söhbət belə gedə bilməzdi. Gömrük orqanlarının effektiv fəaliyyəti isə daxili bazarın inkişafı üçün, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri olan Heydər Əliyevin 24 fevral 1992-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi yaradılmışdır. Bu hadisə milli səviyyədə gömrük xidmətinin inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər sisteminin əsası olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə digər sahələrdə olduğu kimi gömrük sahəsində də irəliləyişlər qeydə alındı. Onun apardığı siyasət nəticəsində iqtisadi inkişafa nail olundu və sosial gərginliyi aradan qaldıracaq islahatlar reallaşdırıldı.

Gömrük dəyəri məhsulun qanuna uyğun olaraq müəyyənləşdirilən dəyəridir. Malın gömrük dəyəri bu üsullarla müəyyən edilir:

1. gətirilən malın sövdələşmə qiyməti ilə
2. eyni cinsli malın sövdələşmə qiyməti ilə
3. eyni malın sövdələşmə qiyməti ilə
4. dəyərin toplanması üsulu ilə
5. dəyərin çıxılması üsulu ilə

Bunlardan birincisi praktikada daha çox istifadə edilir.

Beləliklə, vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanda gömrük xidmətinin yaradılması və inkişafı uzunmüddətli dövrü əhatə edərək təkmilləşmişdir. Bu gün Azərbaycanda gömrük rüsumlarının toplanması, gömrük tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi və gömrük siyasətinin reallaşdırılması vəzifələrini Azərbaycan

Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir. Dövlət Gömrük Komitəsi Azərbaycanın gömrük tarixinin formalaşdırdığı bir qurumdur və gömrük ənənələrini təmsil edərək Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət edir. Çətin iqtisadi və siyasi dövrləri geridə qoyan Azərbaycan cəmiyyəti bütün sahələrdə olduğu kimi gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi və rüsumlarının toplanması sahəsində mütərəqqi addımlar atır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük sistemi subyektlərinin vəzifəsi mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, Respublikamızın müstəqilliyini, iqtisadi və milli təhlükəsizliyini, həmçinin ölkə vətəndaşlarının sağlamlığını təmin etməkdən, beynəlxalq sferada mövcud olan öncül təcrübələrdən istifadə etməklə Azərbaycan əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən, beynəlxalq ticarət münasibətlərinin rahatlaşdırılmasından, eləcə də təhlükəsizliyin təmin olunmasından, məmur-vətəndaş təması minimuma endirilməsindən, gömrük ödənişlərinin toplanaraq dövlət büdcəsinə köçürülməsindən, eləcə də gömrük sahəsində hüquqpozmalara və beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin qarşısında duran vəzifələrin fəaliyyətin təşkili və reallaşdırılmasına əsasən daxili və xarici şəraitin dəyişməsinə görə hadisə və proseslərə uyğunlaşmağa yönəlmiş bir sıra aşağıdakı tələbləri yerinə yetirməlidir:

- məqsədləri, vəzifələri və onların həyata keçirilməsi yollarını müəyyən etmək, ölkənin gömrük xidmətinin inkişafı üzrə uzunmüddətli proqramın mövcudluğunu təmin etmək;
- gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonizasiyası, eləcə də xarici ticarətin milli və beynəlxalq agentlərinin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini təmin etmək;
- Gömrükdən məhsulların, nəqliyyat vasitələri və fiziki şəxslərin keçidini maksimum sürətləndirilmək [19];
- habelə malların gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi prosedurlarını sadələşdirilmək və s.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda gömrük işinin predmeti mallar, gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsi əməliyyatları qəbul edilə bilər. Buraya həmçinin xarici

iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi tədbirlərini də daxil edə bilərik. Mallar dedikdə isə gömrük sərhədindən aparılan valyuta, valyuta sərvətləri, qaz, neft, elektrik enerjisi də daxil edilməklə, bütün növ daşınar əmlak, eləcə də həmin malların daşınmasında istifadə edilən nəqliyyat vasitələri çıxılmaqla digər nəqliyyat vasitələri nəzərdə tutulur.

həmçinin öz gömrük suverenliyini birbaşa təmin etmək məqsədilə yaradılır.

Gömrük orqanlarının funksiyalarına aiddir:

- xarici ölkələrin iqtisadi müdaxiləsinin qarşısını almaqla milli iqtisadiyyatın toxunulmazlığının və gömrük təhlükəsizliyinin qorunması;
- dövlətin gömrük sərhədlərinin mühafizəsi;
- ixrac və idxal əməliyyatlarına gömrük ərazisi daxilində həyata keçirilən gömrük nəzarəti;
- valyuta sərvətlərinə və qiymətli kağızlara gömrük ərazisi daxilində valyuta nəzarəti;
- gömrük rüsumlarının və gömrük yığımlarının toplanması;
- milli qanunvericiliyin pozulmasına görə, hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsi, gömrük informasiya sisteminin təşkili və s. [7]

Hüquqi fəaliyyətin tənzimlənməsinin təşkilində mühüm əhəmiyyət daşıyan və fəaliyyətin təməlini təşkil edən hüquq prinsipləri dayanır.

Göründüyü kimi ölkənin iqtisadiyyatı və gömrük orqanları qarşısında çox önəmli vəzifələr dayanır. Qeyd edilən bütün bu vəzifələr ölkənin inkişafına və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Yəni ölkə iqtisadiyyatı gücləndikcə, gömrük təhlükəsizliyi də artırılmalıdır. Gömrük xidməti ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və təhlükəsizliyində müstəsna dərəcədə mühüm rol oynayır.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının tövsiyələrindən biri gömrük xidmətinin texnika və praktikasının birbaşa inkişafına yönəlmişdir: “Gömrük orqanları mövcud təcrübəni təxirə salmadan nəzərdən keçirməli, effektiv olmayan və ya köhnəlmiş metod və qaydaların islahat proqramını yaratmalıdır” [7, s. 72]. Azərbaycan

Respublikası da sözü gedən qurumla sıx əməkdaşlıq etdiyindən gömrük qanunvericiliyinin, eləcə də gömrük orqanlarının fəaliyyətinin effektiv təşkilində beynəlxalq qurumların təklifini mütləq surətdə nəzərə alır.

Azərbaycanın gömrük xidməti subyektləri ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı dövlət gəlirlərinin təmin edilməsində böyük rol oynayır. Belə ki, hər il dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində gömrük ödənişləri və ya gömrük orqanları tərəfindən təmin edilən gəlirlər 10 faizdən çox olur. Təkcə bir faktı göstərməklə araşdırmanın mahiyyətinə varmaq olar. Belə ki, 2017-ci il üçün Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə müəyyənləşdirilən illik büdcə proqnozunun yerinə yetirilməsi təmin edilmişdir. 2017 – ci il ərzində gömrük orqanları tərəfindən nəzərdə tutulmuş 2 milyard 250 milyon manat büdcə proqnozu müəyyən edilmiş, lakin faktiki olaraq 2 milyard 608,8 milyon manat gömrük vergi və rüsumları toplanaraq dövlət büdcəsinə köçürülmüşdür. Müvafiq proqnoz 115,6 faiz yerinə yetirilmiş hesab edilir. Bu isə 2016-cı ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 317,2 milyon manat və ya 13,8 faiz çoxdur. Onu da qeyd edək ki, 2017-ci il üzrə Dövlət Gömrük Komitəsi üçün müəyyən edilən büdcə öhdəliyi həmin ilin başa çatmasına iki aya qədər vaxtın qalmasına baxmayaraq yerinə yetirilmişdi.

Gömrük sferasında ilk islahatlar Ümummili lider Heydər Əliyev tərəfindən reallaşdırılmışdır. O zaman Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında "Respublika gömrük orqanlarının fəaliyyəti"nə dair müşavirədə gömrük orqanlarının işi ətraflı təhlil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin işi haqqında" 09.01.1995-ci il tarixli fərmanı ilə gömrük sistemində yaranmış böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılması, qısa müddət ərzində vahid gömrük siyasətinin iqtisadi, təşkilati və hüquqi mexanizminin hazırlanması işlərinə təkan verilmişdir. Ölkə rəhbərinin diqqət və gündəlik qayğısı ilə əhatə olunan gömrük sistemi əslində yenidən qurulmuş, gömrük orqanlarının fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Həmçinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin sədri təyin olunan Kəmaləddin Heydərovun rəhbərliyi və səyi ilə gömrük sistemində təşkilati və qanunvericilik baxımından geniş islahatlar aparılmış,

hərtərəfli dönüş yaranmışdır [2, s 12]. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda iqtisadi islahatların uğurla reallaşdırılmasında iqtisadi siyasətin tərkibinə daxil olan gömrük siyasətinin də birbaşa rolu vardır. Gömrük siyasətinin təşkil edilməsində gömrük ödənişləri xüsusi rola malikdir. Gömrük ödənişləri təbii ki, gömrük işinin mühüm atributlarından hesab edilir və ölkə daxilində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son illərdə həyata keçirilən inkişaf tədbirləri nəticəsində gömrük xidməti ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən əsas strukturu quruma çevrilmişdir. Ölkəmizdə beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verən müasir gömrük sisteminin formalaşdırılması fəaliyyəti dövlət və hökumət tərəfindən daim dəstəklənir, gömrük sahəsində əldə olunan nailiyyətlər lazımi qaydada dəyərləndirilir. Dövlət Gömrük Komitəsinin gəlirlərin toplanması, gömrük nəzarəti və hüquq-mühafizə [21] fəaliyyəti kimi ənənəvi gömrük, eləcə də gömrük sərhədində baytarlıq, sanitariya və fitosanitar funksiyaları vardır. Bu funksiyalar müvafiq quruma öz vəzifə və funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirmək imkanı verir.

Gömrük sisteminin ölkə üçün əhəmiyyətini göstərən addımlardan biri kimi, Azərbaycan Prezidentinin 1 fevral 2007-ci il tarixində imzaladığı sərəncam ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı”dır [4]. Bu proqramın nəticələrini təhlil edərkən görürük ki, gömrük sisteminin inkişafında lazımi hadisələr daha da sürətləndirilmiş, onun normativ-hüquqi və maddi-texniki təminatı olduqca yaxşılaşdırılmış və gömrük orqanlarının fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycan Prezidentinin 11 noyabr 2008-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqi haqqında” fərmanına əsasən, 2009-cu il yanvarın 1-dən dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində “bir pəncərə” prinsipi tətbiq edilərək, sərhəd-keçid məntəqələrində nəzarət növlərini inteqrə edilmiş qaydada həyata keçirməklə sərhəd-keçid prosedurlarının daha da sadələşdirilməsi, nəqliyyat və mal axınına əlverişli şərait

yaradılması, vaxt itkisinin minimuma endirilməsi və bu sahədə qabaqcıl dövlətlərdə olduğu kimi, minimum vaxt limitlərinə riayət edilməsinə nail olunmuşdur [5].

Qeyd edilənlərdən başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 fevral 2011-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi əməkdaşlarının sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, gömrük işi sahəsində prosedurların sadələşdirilməsi və şəffaflığın artırılması ilə əlaqədar bəzi tədbirlər haqqında” fərmanına əsasən, gömrük orqanlarında mütərəqqi işlər həyata keçirilmişdir [6]. Həmçinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin Hava Nəqliyyatında Baş Gömrük İdarəsi tərəfindən Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanı üzrə gömrük nəzarəti ərazisində yaradılan “e-Gömrük bəyannaməsi-elektron gömrük xidməti” informasiya köşkləri vasitəsilə vətəndaşlar gömrük rəsmiləşdirilməsi qaydaları, gömrük rüsum və tarif dərəcələri, mal nomenklaturası və digər zəruri məlumatlarla yanaşı, Sərnişin Bəyannaməsini doldurmaq yolu ilə gətirdikləri və apardıqları malları da elektron formada bəyan etmək imkanı əldə etmişlər. Bütün görülmə işlər müstəqillik dövrünün bəxş etdiyi imkanlardan effektiv şəkildə istifadə edildiyini göstərir. Həmçinin növbəti uğurlardan xəbər verir.

Ümumiyyətlə gömrük orqanlarının fəaliyyətinin müasirləşdirilməsini biznes cəmiyyəti çox ciddi şəkildə gözləyir. Bu baxımdan gömrük orqanlarının fəaliyyətinin müasirləşdirilməsilə bağlı olaraq müxtəlif təkliflər etmək olar və bu təkliflər arasında 4 prioritet istiqamət vacib kimi qəbul edilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Gömrük prosedurlarının tam avtomatlaşdırılması (yəni “elektron gömrük orqanının təsisi” yaradılması);
2. “Bir pəncərə” prinsipi əsasında nəzarətedici orqanlarla qarşılıqlı münasibətlərin təmini;
3. Gömrük orqanlarında risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi və bəyannamənin qəbulu, gömrük dəyərində nəzarət və gömrük ödənişlərinin ödənilməsi, habelə sahə təşkilatları və birliklərilə yaxından qarşılıqlı əlaqədə olmaq;

4. Perspektivdə gömrük ödənişlərinin ödənilməsi mərhələsinədək malların buraxılışını təmin etmək və əsas gömrük nəzarətini malların buraxılışından sonrakı mərhələyə keçirmək [8, 11].

Ölkənin büdcə gəlirlərinin 20%-ə qədərini gömrük vergi və rüsumları hesabına formalaşması gömrük sisteminin ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsində, idarəedilməsində və tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynadığını deməyə əsas verir. Digər tərəfdən milli iqtisadiyyatın gömrük -tarif sistemi vasitəsilə dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruriliyi də bunu şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Maliyyə-tarif və valyuta nəzarəti Baş idarəsi gömrük xidmətinin ən mühüm göstəricisi olan büdcə proqnozunun mütəmadi olaraq yerinə yetirilməsini təmin etməklə yanaşı, yerlərdə maliyyə-vergi intizamının daha da gücləndirilməsi işini davam etdirməli, daxili bazarın qorunması, sahibkarlığın bərabər rəqabət şəraitində inkişafına kömək məqsədilə gömrük vergi və rüsumlarından azad olma hallarını təhlil etməli, lüzumsuz göstərişlərin ləğv edilməsi üçün yeni təkliflər hazırlamalıdır.

1.2. Gömrük nəzarətinin formaları və onların tətbiqinin əsas xüsusiyyətləri

Gömrük daxilolmaların artması onu göstərir ki, ölkə xarici ticarət əlaqələrində uğurludur və on inkişaf potensialı reallaşdırılır. Həmçinin gömrük ödəmələri büdcə gəlirlərinin şaxələndirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət daşıyan amillərdən biri kimi çıxış edir. Buna baxmayaraq gömrük sisteminin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, xarici iqtisadi fəaliyyətinin effektiv tənzimlənməsi və digər mütərəqqi məsələlər üçün gömrük fəaliyyəti sahəsində islahatlar qaçılmazdır. Bu islahatlar özlüyündə bir neçə prinsipə malik olmalıdır. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

- İslahatlar innovativ xarakterə malik olmalıdır;
- Hər bir islahat xarakterli addım elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır;
- Gömrük sferasında qəbul edilən dəyişikliklər qonşu ölkələrin iqtisadi vəziyyətinin

nəzərə alınmasından sonra edilməlidir;

- Müvafiq dəyişikliklər rəqabəti stimullaşdırmalıdır;
- İslahatların həyata keçirilməsi dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyətinin ümumi müzakirəsindən sonra əldə edilən nəticəyə əsasən olmalıdır;
- İslahatlar nəticəsində tətbiq edilən siyasət əhatəli, səmərəli, müasir və mütərəqqi beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirməlidir.

	Gömrük rüsumu üzrə	ƏDV üzrə	Aksizlər üzrə	Yol vergisi üzrə	CƏMİ
Yanvar	48045.4	117734.3	5676.1	2506.8	173962.6
Fevral	50482.4	136690	5361.8	2404.7	194938.9
Mart	55049.4	139414.2	5020.5	2693.2	202177.3
Aprel	56632.64	120059.19	7718.11	2604.65	187014.59
May	57811	149911.45	6248.49	2838.98	216809.92
Noyabr	61392.7	142592.3	7889.7	2875.4	214750.1
İyun	53434.5	132858.3	7336.8	2693.6	196323.2
İyul	61275.9	184466.6	8064.8	2803.1	256610.4
Avqust	65310.3	202150.9	8556.9	4110.3	280128.4
Sentyabr	56164.6	176287.1	7838.9	3379.6	243670.2
Oktyabr	67370.3	138175.2	8536.6	2932.3	217014.4
Dekabr	73905.2	132850.2	15674.7	2949.5	225379.6

Şəkil 1.1 2017-ci ilin gömrük ödənişləri üzrə büdcə daxilolmaları (min man)

Mənbə: <http://customs.gov.az/az/faydali/budce-daxilolmalari/?year=2017>

Yuxarıda sadalananlar baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Gömrük sistemində etdiyi islahatlar təqdirəlayiqdir. Təbii ki, bu islahat siyasəti müstəqilliyin ilk illərindən həyata keçirilən Heydər Əliyev islahat siyasətinin məntiqi davamıdır.

Gömrük maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin prinsipləri, təşkilatı əsasları və onun həyata keçirilməsinin metodiki təminatı dövlət maliyyə nəzarətin hədəf və

funksiyalarını əldə etməyin mühüm tələbi - dövlət monitorinqinin şərtlərinə əməl etməkdən təşkil olunub. Bu şərtlər tam olaraq monitorinq işlərindən ibarət olan mühüm qaydaların təməl daşdır.

1.Müstəqillik prinsipi. Gömrük maliyyə nəzarəti orqanları gözdən keçirdikləri səlahiyyətli və ya fiziki kəslərə, həmçinin həmin nəticələrlə müəyyən formada bağlı olan kəslərə ictimai, funksional, vəsait cəhətlərdən və digər xarakterli (fərdi məşğuliyyət, özəl və yaxud qohumluq münasibətləri və s.) səbəblərə görə tabe olmamalıdır, başqa sözlə bu şəxslərin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarına müəyyən şəkildə effekt edə bilməsi istisnalıq təşkil etməlidir. Məsələn, dövlətin quruluşunda dövlət maliyyə monitorinqi idarəsinin tutduğu yer monitorinq göstəricilərinin daxil olduğu sahədə qazanılan son vəziyyətdən istənilən bir şəkildə asılı olarsa, belə idarə hesabına aparılan monitorinqin son vəziyyəti yetəri qədər obyektiv sayılmayacaqdır.[12, 201]

Gömrük maliyyə monitorinqi idarəsinin azadlığı dövlət idarəetmə üsulunda onun qazandığı addan, həmçinin dövlət maliyyə nəzarəti orqanının tətbiq etdiyi vəzifələrdən və onun tərkibində olmasından asılıdır. Bu halda dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının strukturunda onların bir-birindən bilavasitə və yaxud dolayı yol ilə asılılığı başa düşülə bilər. Azadlıq dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının gördüyü işləri nizamlayan məcəllədə rəsmi nöqteyi-nəzərdən aşkar edilməlidir.

Azadlıq həm də rəsmi formada təyin olunmuş hüquq və müstəqilliyin düzgünlüyü və adekvatlığı ilə göstərilir. O, ölkənin nəzarət edənlərinin yüksək səviyyədə müstəqillik və təşəbbüskarlıq göstərərək obyektiv təkliflər verməsinə imkan yaradır. Bu halda istənilən ölkənin nəzarət edənləri öz mülahizələrində tərəfdaşlarına, eyni zamanda başçılarına tabe olmamalı, konformizm təcəssümlərinin əmələ gəlməsi potensialı istisnalıq təşkil etməlidir. Həmçinin, dövlət gözətçilərinin gördüyü işlərdə kollektivizm təcəssümləri yaxşı münasibət göstərməlidir.

Gömrük maliyyə gözətçilərinin uyğun sosial vəaiti, səlahiyyətli adlarına zəmanət, dövlətin mühafizəsi üçün görülən işlər, tarazlaşdırmalar və başqa faktorlar da onların azadlığının vacib zəmanətinə dəyişdirilməlidir. Bununla yanaşı, nəzarətin

təşkilatı azadlığı çox vaxt onunla həyata keçirilir ki, monitoring idarəsi, misal üçün, dövlətin Hesablama Palatası bu idarəni əmələ gətirən idarəyə nəzərən lap çox uzunmüddətli iş üçün formalaşdırılır.

Müstəqilliyin bir amili də gömrük maliyyə monitoringi idarələrinin maliyyələşdirmə bazası ilə əlaqədardır: dövlət maliyyə monitoringi rejiminin maliyyələşdirilməsi gəlir cədvəli tərəfindən təmin edilməli və gəlir cədvəlində xüsusi sətir olaraq düşünülməlidir. İxtisaslı kadrların çoxu da sözügedən yanaşma üsulunu ilə həmfikirdir. Misal üçün, L.N. Ovsyannikov bu mövzu ilə bağlı yazır: «Şübhə yoxdur ki, dövlət monitoring idarəsi ona tapşırılmış funksiyaların həyata keçirilməsi üçün dövlət gəlir cədvəlindən əsaslı təyinat üzrə lazımı və müəyyən dəyərdə maliyyə vəsaiti əldə etməli və onun payına düşən vəsaitdən istədiyi kimi faydalanma səlahiyyətinə sahib olmalıdır.

Mütəxəssislər arasında belə bir fikir yayılmışdır ki, maliyyə nəzarəti orqanının müstəqilliyinin mahiyyəti həmin orqanın nəzarət fəaliyyətinin predmetini, nəzarətin metodlarını, hesabatların məzmununu və formasını müstəqil müəyyən etmək hüququnda ifadə edilmişdir. Lakin bu halda başqa orqanlar tərəfindən nəzarət aparılması üçün sorğular verməyin mümkünlüyü də istisna olunmur. Burada nümunə kimi, İsveçin ali nəzarət orqanının müstəqilliyini nəzərdən keçirmək faydalı olar. Nəhayət, onu da xatırlatmalıyıq ki, hər hansı müstəqillik - təşkilatı, funksional, fərdi, maliyyə müstəqilliyi və s. yalnız ictimaiyyətlə, vergi ödəyiciləri olan vətəndaşlarla əlaqəli şəkildə mümkündür. Lakin məsələnin bu aspekti dövlət maliyyə nəzarətinin növbəti prinsipinə aiddir.

2.Aşkarlıq prinsipi. Monitoring məhsullarının çap olunması üçün dövlət maliyyə monitoringi idarələri ilə toplu məlumat mexanizmləri arasında ciddi münasibət qurulmalıdır. Bütün bunlar, qaydalara riayət etməyənləri və həmin şəxslərin tərəflərini ancaq hüquq müdafiə idarələrinə deyil, tam olaraq cəmiyyətə hesabat verməyə təkid edəcək» belələrinin savadsız və zərərli fəaliyyətini hamıya açıb göstərəcək, onların nüfuzunu zəiflədəcəkdir. L.N. Ovsyannikov yazır: «Aşkarlıq

prinsipi təcrübi olaraq bundan təşkil edilmişdir ki, maliyyə monitorinqi hesabına təyin edilən son nəticəni hər kəs tətbiq edə bilməlidir. Dövlətin valyutasından danışırıqsa, təsbit etmə çox vaxt 2 metodla təmin edilir: monitorinq idarələri hesabına onları əmələ gətirmiş idarələrə illik hesabatlar və axıcı hesabatlar verilməsi, yoxlamaların son halının açıq nəşriyyatda çap olunması. Təşkil olunan monitorinq tədbirləri əhali üçün strateji xüsusiyyətlərini yox edir və sözün pis mənasında gizli agent olur, nəzərdə tutulan əhəmiyyətin xeyli qismindən tədric olunur, maliyyə monitorinqinə xalq və ölkə sakinləri hesabına yardım göstərilməsi mümkün olmur». Eyni zamanda, L.N. Ovsyannikovun qeyd etdiyi kimi, « təsbit etmə şərtinin təmin edilməsi bir çox problemlərlə əlaqəli olub, mübahisə və iradlar doğurur. Aydınır ki, maliyyə yoxlamalarının bəzi nəticələri, əgər pozuntuların səbəblərini hüquq-mühafizə orqanlarının qüvvələri ilə təhqiq etmək, günahkarların üzə çıxarılması və onlara cəza verilməsi düşünülərsə, bu cür hallar dərhal elan edilə bilməz. Müəyyən hallarda, maliyyə monitorinqinin məqsədəuyğun təşkili nöqteyi-nəzərindən, təsbit edilmə potensiallarının fəaliyyətinə müəyyən sərhədlər qoyan faktorlar da mövcuddur».

3.Qanunilik prinsipi.Qanunilik şərti aşağıda qeyd olunanları bizə çatdırmaq istəyir: tam olaraq, Respublika məcəlləsinin, həmçinin dövlət maliyyə nəzarəti innormativ hüquqi bazasının keyfiyyəti, yəni onun ictimai tərəqqinin hədəf nöqtələrini, ölkənin maliyyə mənbəyini möhkəmləndirmək və gücləndirmək məqsədlərinə müvafiq olması (gizli deyildir ki, normativ səlahiyyətli protokolların hər biri dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına və təkmilləşdirməsinə kömək etmir və bütövlükdə, bu aktlar cəmiyyətin tələbatına, konstitusiya ilə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara lazımi səviyyədə uyğun gəlmir. Başqa sözlə desək, bəzən qanunların özlərində dövlət valyutasından məqsədsiz və yaxud səmərəli olmayan, başqa sözlə ölkənin maliyyə mənbəsinin güclənməsi üçün servis göstərməyən, ancaq rəsmi nöqteyi-nəzərdən bütövlükdə «qanuni» olan qayələr məqsədilə faydalanılması nəzərdə tutulur); dövlət maliyyə nəzarəti orqanları, onların nümayəndələri (özlərinin nəzarət səlahiyyətlərini, o cümlədən nəzarətin həyata keçirilməsi və onun

son cavablarına görə fikirlər çıxarılması vaxtı), o cümlədən onlarla qanuni şəkildə əlaqə saxlayan qurumların hər biri hesabına hüquq standartlarına əməl olunması.

Ümumiyyətlə, dövlət maliyyə nəzarəti in qanuniliyi sistem anlayışı olub, həm dövlət nəzarətçilərini, həm də fəaliyyətinə nəzarət edilənləri, eləcə də qərarlar qəbul edən dövlət orqanları da daxil olmaqla üçüncü şəxsləri əhatə edir, L.N. Ovsyannikov yazır: «Maliyyə nəzarətinin qanuniliyi cəmiyyət üçün onda gerçəkləşir ki, həmin orqanlar tərəfindən yaradılan sənədlər - dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının apardığı yoxlamaların nəticələri barədə aktlar.... səlahiyyətli və fiziki kəslərin hər biri üçün, hakimiyyət və məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir».

4. Obyektivlik şərti. Gözətçilərin son vəziyyət üçün əldə etdiyi məlumat, o cümlədən monitorinqlərin planlı şəkildə təşkili və yerinə yetirilməsi gözətçilərin reaksiyası müəyyən qərəzliliyi, o cümlədən müəyyən özəl motivləri istisnalıq təşkil etməlidir. Məsələn, monitorinq işlərinin planlı təşkili və təmin edilməsi monitorinq edilən obyektlərin işlərində mütləq mənfi aspektlərin olması haqqında əvvəlcədən təşəkkül edən müəyyən qərəzli təklifi gözərdə etməlidir.

Monitorinqlərin əldə etdiyi məlumat haqqında iddialar da (xüsusən materialların təqdim edilməsi baxımından) qərəzsiz, əsaslılıq təşkil etməli və uyğun informasiyalarla, keyfiyyətli məlumatdan təşkil olunmuş məmullatlarla qəbul olunmalıdır.

Bu halda, L.N. Ovsyannikovun düzgün şəkildə vurğuladığı kimi, «maliyyə nəzarətinin qayda və təlimatlarının ciddiliyi - bu nəzarətin obyektivliyinə mühüm zəmanətdir. Qanunvericiliyin tələbləri məhz bu qayda və təlimatların köməyi ilə müfəttişlərin və digər maliyyə nəzarətçilərinin hərəkətlərinə transformasiya edir».[16,16]

5. Məsuliyyət şərti. Sözügedən şərtə minimum üç aspektdə baxmaq olar: gözətçilərin öhdəliyi, monitorinq edilənlərin cavabdehliyi və III şəxslərin (həmçinin təkliflər təsdiq edənlər də aid edilməklə icra hüquqlarına sahib olan dövlət idarələrinin) öhdəliyi. Aşağıda həmin aspektləri ardıcıl olaraq predmeti ilə əlaqədar nəzərdən keçirək.

a) Nəzarətçilərin məsuliyyəti. Dövlət maliyyə monitorinqinin müəyyən subyekti ona tapşırılmış monitorinq vəzifələrinin zəruri formada həyata keçirilməsinə görə cavabdeh olmalıdır. Dəqiq subyektə formal şəkildə asılı hala salınmış və düzgün obrazlı şəkildə istənilən monitorinqin həyata keçirilməsi üçün cavabdehlik rəsmi nöqteyi-nəzərdən təyin olunmalıdır. Əks halda subyekt nəzarəti lazımi səviyyədə həyata keçirməyəcəkdir. Məsuliyyət eyni zamanda monitorinq predmetlərinin inkişaf etdirilməsinə aid məqsədli, təcrübi və həqiqətən lazımi və əhəmiyyətli məsləhətlər verilməsinə imkan verir.

b) Yoxlanılanların məsuliyyəti. Dövlət maliyyəsinin və digər əmlakın idarəsində üzə çıxarılmış nöqsanların və sui-istifadə situasiyalarının əmələ gəlməsində günahkar olanlar təyin edilməli və günahkarlar dövlət maliyyəsi üçün törətdikləri qeyri-qanuni və yaxud qeyri-adekvat davranışların effekti və işlənən cəzanın ağırlıq səviyyəsinə görə cavabdeh olalıdırlar.

c) Üçüncü şəxslərin məsuliyyəti. Üçüncü şəxslər, o cümlədən dövlət maliyyə monitorinqi idarələrinin çıxışları və yaxud fərmanları üzrə təkliflər təsdiq etmək səlahiyyətinə sahib olan dövlət idarələri, o cümlədən dövlət maliyyə monitorinqi idarələri ilə qanuni əlaqəyə girən digər qurumlar dövlət maliyyə nəzarəti idarələrinə olan reaksiyalarında öz funksiyalarını zəruri dərəcədə həyata keçirmədiklərinə görə cavabdeh olmalı və bu sadalanan üsullar normativ səlahiyyətli protokollarda əsas götürülməlidir.

6. Tarazlıq prinsipi. Bundan əvvəlki prinsiplə ayrılmaz şəkildə bağlı olan tarazlıq prinsipi o deməkdir ki, subyektə nəzarət funksiyaları tapşırılarkən, subyektin həmin funksiyaları yerinə yetirməsi üçün müvafiq vasitələrlə təminatı olmalıdır. Eyni qayda ilə, vasitələrin də hər biri bu və ya digər funksiyalarla bağlı olmalıdır. Başqa sözlə desək, nəzarət subyektinin vəzifələri müəyyən edilərkən müvafiq hüquq və imkanlar da müəyyən edilməlidir və əksinə.

6. Sistemlilik prinsipi. Bu prinsip dövlət maliyyə monitorinqi idarələrinin sırf idarəetmə üsulu olaraq mövqe tutmasını demək istəyir. Ancaq idarəetmə üsulunu yaradan komponentlərin sayı az olmaya bilər, başqa sözlə desək idarəetmə üsulu,

yeganə iyerarxik tabeçilik mexanizminin əlaqələndirici özəyi anlamını vermir. İdarəetmə sahələri əsasında əmələ gələn monitoring idarələrinin nisbi sürətdə azadlığına şərait yaradılır.

Prinsiplərin hər biri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir, onların uzlaşma qaydası konkret şəraitdən asılıdır.

1.3 Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili məsələləri

Bazar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə daha sürətlə inteqrasiya olunması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən hər bir ölkə kimi, respublikamız da milli iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında formalaşdırılmasını, dünya bazarında mövqeyinin möhkəmləndirilməsini özünün sosial - iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən hesab edir.

Milli iqtisadi strategiyanın mühüm istiqaməti sabitliyə və iqtisadi artıma nail olunması, sosial rifahın yüksəldilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Qeyd edilən aspektlərin həyata keçirilməsi özəl sektorun inkişaf etdirilməsi, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi, azad sahibkarlığa hüquqi təminatın yaradılması, daxili bazarın inkişafı üçün çevik infrastrukturun formalaşdırılması, özəlləşdirmə proqramının sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi və digər mühüm tənzimləyici tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Əlbəttə ki, bu tədbirlər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir və bilavasitə iqtisadi siyasətin məqsədyönlü təşkilindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi maliyyə siyasətinin formalaşdırılması, maliyyə-kredit, budcə-vergi mexanizminin düzgün qurulması ilə səciyyələnir. Maliyyə siyasətini şərtləndirən mühüm amillərdən biri dövlətin maliyyə vasitələri ilə iqtisadi proseslərə təsir göstərməsidir. Lakin maliyyə siyasəti eyni zamanda, maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, onların səmərəli

bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik fəaliyyət növüdür. Maliyyə siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də onun həyata keçirilməsi zamanı maliyyə sisteminin bütün həlqələrində tətbiq edilən tədbirlərə kompleks yanaşılmasıdır. Maliyyə siyasəti vasitəsilə cəmiyyətin inkişafının zəruri tələbatının ödənilməsi üçün təmin olunan maliyyə resursları tam səfərbər edilir ki, bunun da həyata keçirilməsi əsasən vergi siyasəti ilə tənzimlənir. Vergi siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi onun nəzəri-metodoloji əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini, iqtisadi islahatların aparıcı qüvvəsi kimi iqtisadiyyatın hazırkı strukturunun beynəlxalq standartlara müvafiq qurulmasını tələb edir. Vergi siyasəti hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının vergi qanunlarının məqsədyönlü tətbiqini müəyyən edən hüquqi münasibətlər kompleksidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi siyasətinin məqsədi ölkənin bütün ərazisində səmərəli vergi mexanizminin fəaliyyətini təmin etməkdir. Başqa sözlə desək, vergi ödənişlərinin düzgün hesablanması, tam və vaxtında dövlət büdcəsinə ödənilməsi üçün vergi ödəyiciləri üzərində maliyyə nəzarətinin tətbiq edilməsi, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınması məqsədilə operativ nəzarətin gücləndirilməsi olduqca vacibdir.

Bütün bunlar iqtisadiyyatın yeni əsaslarla, habelə beynəlxalq standartlara uyğun qurulması və vergi siyasətinin dövrün tələblərinə müvafiq təkmilləşdirilməsi ilə sıx əlaqədardır. Vergi siyasəti bütövlükdə cəmiyyətin, ayrı-ayrı müəssisələrin, sahibkarların və vətəndaşların mənafeləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

Vergi mexanizmi dövlətin iqtisadi sahədə təxirəsalınmaz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə, istehsal sferasının inkişafına, əhəlinin sosial problemlərinin həllinə yönəldilməlidir.

Yeni təsərrüfatçılıq şəraitində vergi siyasəti, yalnız büdcə gəlirlərinin toplanması mənbəyi kimi deyil, həm də sahibkarlığın inkişafının tənzimləyicisi olmalıdır. Vergi orqanları iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, sahibkarlığın inkişafında süni maneələrin qarşısının alınması, onların fəaliyyətinə lüzumsuz

müdaxilələrə son qoyulması ilə bağlı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsində məqsədyönlü iş aparmalıdırlar.

Respublikamız özünün iqtisadi və sosial inkişafında xarici dövlətlərlə əməkdaşlığını daha da genişləndirərək beynəlxalq integrasiyasının dərinləşməsindən irəli gələn üstünlüklərdən maksimum faydalanmağa çalışır. Bu baxımdan Ölkəmizin vergi siyasətinin tələbləri gömrük orqanları tərəfindən də müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. Son illərdəki araşdırmalardan məlum olur ki, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında demək olar ki, hər 5 manatdan biri gömrük orqanlarının payına düşür. Bu da əsasən gömrük siyasətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə əsaslanır.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə aparılan gömrük siyasətinin əsas məqsədi dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsini formalaşdırmaqdan, gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadəni təmin etməkdən, daxili bazarı qorumaqdan, milli iqtisadiyyatı stimullaşdırmaqdan, qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq digər tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla gömrük siyasəti ölkəmizin iqtisadi suverenliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması, iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə integrasiyasının təmin olunmasına yönəldilmişdir.

Hazırda respublikamızda aparılan məqsədyönlü gömrük siyasəti nəticəsində Ümumdünya Gömrük Təşkilatının prinsiplərinə, Gömrük Məcəlləsinə, uGömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa və digər normativ hüquqi aktlara uyğun sivil gömrük sistemi formalaşdırılır. Gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti və gömrük işinə dair normativ hüquqi baza təkmilləşdirilmiş, maliyyə intizamı möhkəmləndirilmiş, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı mübarizə gücləndirilmiş, beynəlxalq münasibətlərdə, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində uğurlu addımlar atılmışdır. Gömrük siyasəti gömrük-tarif qanunvericiliyi, gömrük ittifaqlarının yaradılması, azad gömrük zonalarının formalaşması ilə xarakterizə edilir.

Respublikamızda gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində 30

yanvar 1992-ci ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi və onun nəzdində sərhəd və daxili gömrük postları, gömrükxanalar fəaliyyət göstərir.

Bu orqanların gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində əsas vəzifələri vergidən yayınma hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmasına, gömrük işinin təşkilində şəffaflığın təmin olunmasına, gömrük xidməti mədəniyyətinin yüksəldilməsinə və gömrük proseduralarının sadələşdirilməsinə, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövlət büdcəsinə cəlb olunan gömrük vergi və rüsumlarının artırılması üçün mövcud ehtiyat mənbələrindən səmərəli və dolğun istifadəyə yönəldilmişdir.

Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məcmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyasəti mexanizmini təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən və daxili istehsalçıların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətindən asılı olaraq gömrük siyasəti proteksionizm və sərbəst ticarət istiqamətlərində həyata keçirilir. Eyni zamanda bu istiqamətlər ölkə iqtisadiyyatının xarici iqtisadi müdaxilələrdən müdafiə və asılılıq səviyyəsini əks etdirir.

Proteksionist gömrük siyasəti yerli istehsalın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmasına yönəldilir. Onun əsas məqsədlərinə idxal edilən mallara gömrük vergilərinin daha yüksək səviyyəsini tətbiq etməklə nail olunur.

Sərbəst ticarət siyasəti gömrük rüsumlarının daha aşağı (minimum) səviyyəsini və xarici malların daxili bazara daha çox cəlb edilməsini nəzərdə tutur.

Gömrük siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri milli müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsidir. Bu istiqamət Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) daxil olmaq üçün mühüm şərtidir. Konkret olaraq antidempinq, kompensasiya və xüsusi rüsumların, eləcə də xarici kvotaların tətbiqi, ölkə ərazisinə gətirilən və onun ərazisində istehsal edilən mallara aksiz vergisinin unifikasiya edilməsi nəzərdə tutulur.

Gömrük siyasəti iqtisadi təhlükəsizlik problemi ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinə bir çox amillər (ölkənin kütləvi istehlak mallarından, maşın və avadanlıqların idxalından asılılığının artması; kənardan iqtisadiyyata siyasi və iqtisadi təzyiqlərin güclənməsi və s.) təsir göstərə bilər. Gömrük siyasətinin digər istiqaməti valyuta nəzarətinin gücləndirilməsidir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilən maddi resurslar valyuta ehtiyatlarının artımından asılıdır. Bu sahədə əsas amillərdən biri ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətində müsbət saldoya nail olunması, başqa sözlə, ölkənin ixrac potensialının artırılmasıdır. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin yenidən qurulması, müasir texnika və texnologiyanın ölkəyə gətirilərək tətbiqi və yüksək rentabelli avadanlıqların alınması bilavasitə valyuta ehtiyatlarına əsaslanır. Bu qeyd edilənlərin nəticəsi mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə valyuta nəzarətinin təşkili və tətbiqindən çox asılıdır. Bu sahədə atılmış önəmli addımlar nəticəsində Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Məcəlləsinə», «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa, AR Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında idxal- ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi» Qaydalarına müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ilə razılaşdırılmaqla Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilmiş «Azərbaycan Respublikası ərazisindən ixrac edilən malların müqabilində valyuta vəsaitlərinin ödənişinə nəzarət barədə» Təlimatın icra mexanizminin yerli gömrük orqanlarında tətbiqinin tələbi ilə xarici iqtisadi əlaqə iştirakçıları məcburi qaydada vergi orqanlarında vergi ödəyicisi kimi qeydə alındıqdan və müvəkkil bankda valyuta hesabına malik olduqdan sonra hər hansı bir ixrac əməliyyatı aparmaq imkanına malikdir.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində, qaçalmalçılıqla və gömrük qaydalarının pozulması ilə mübarizənin təşkilində, gömrük ödənişlərinin uçotunun aparılmasında gömrük statistikasının böyük rolu vardır. Belə ki, 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə gömrük sisteminin elektron bazası intensiv surətdə inkişaf edir. 1999-cu ildə BMT-nin inkişaf proqramı üzrə Dövlət Gömrük Komitəsində gömrük məlumatlarının ötürülməsi şəbəkəsinin yaradılması üzrə müqavilə imzalanmışdır. Bu

layihə regional ticarətin və gömrük proseduralarının potensialının artırılmasına xidmət edir. Bu sistem əsasında Respublikada ilk dəfə olaraq idarəçilik prosesində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi həyata keçirilir, hər gün gömrük sərhəddini keçən və bəyan edilmiş mallara və nəqliyyat vasitələrinə aid məlumat operativ qaydada Gömrük Komitəsinin «məlumat bazasına» daxil olur.

Məlumdur ki, Azərbaycan Gömrük Təşkilatı 1999-cu ilin iyun ayından Ümumdünya Gömrük Təşkilatının Maliyyə Komitəsinin üzvüdür. 2000-ci ilin iyul ayında isə siyasi komissiyanın üzvü seçilmişdir.

Gömrük siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri Azərbaycanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması ilə bağlı gömrük məsələlərinin elə qurulmasıdır ki, bundan həm bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı, həm də dövlət büdcəsi maksimum səmərə əldə edə bilsin. Başqa sözlə desək, ÜTT-na üzv olan ölkələr üçün dünya ticarətinin inkişafı yönündə proteksionist səddlər aradan qaldırılır (daxili bazarın xarici mallardan qorunması). Əlbəttə bu təşkilata üzv olmaq istəyən ölkələr göstərməlidirlər ki, həqiqətən də onlar möhkəm dayaqqlar üzərində qurulmuş bazar iqtisadiyyatına malikdir. Xarici ticarətin tənzimlənməsində apancı rol əsasən gömrük vergi və rüsumlarına xasdır.

ÜTT-yə üzv olunması prosesində müəyyən problemlərlə üzləşməmək üçün bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlərdə tələskənliyə yol vermək olmaz. Belə ki, bu təşkilata üzv dövlətlər onun şərtlərinə uyğun olaraq idxal siyasətini dəyişdirməli və üzv dövlətlərdən daxil olan malların idxalına mane olmamalıdırlar. Bu siyasət daxili bazarın qorunmasına imkan vermir. Bu isə yerli istehsalçıların mənafeyinə ziyan vura bilər və büdcəyə daxil olan vəsaitlərin azalmasına səbəb olar. Nəticədə aparılan siyasət yerli bazarın xarici mallar tərəfindən tam inhisarlaşdırılmasına gətirib çıxarar.

MDB ölkələrindən Qırğızistanın ÜTT-yə qoşulması həmin ölkənin iqtisadiyyatına birbaşa təsir etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın da bu təşkilata üzv olması yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi şəraitində daha məqsədəuyğun olardı.

Son dövrlər gömrük siyasətinin başlıca istiqaməti kimi yeni gömrük tarif

nəzəriyyələrinin işlənməsi və tətbiqi qiymətləndirilir.

İqtisadi münasibətlərdə gömrük - tarif tənzimlənməsi vasitələrini tətbiq edərək, investisiyanın qorunmasına, xarici ticarət dövriyyəsinin sürətləndirilməsinə şərait yaradılır. Son illər səmərəli gömrük-vergi siyasəti və gömrük işinin təşkil edilməsi nəticəsində Respublikamızın dövlət büdcəsinə daha çox vergi və rüsumların daxil olunmasına nail olunmuşdur.

Ölkə iqtisadiyatının bazar münasibətləri əsasında yenidən qurulması, iqtisadi tənəzzülün aradan qaldırılması, iqtisadi artımın təmin edilməsi, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, bu sahədə də islahatların aparılmasını, onun inkişafını stimullaşdırma biləcək gömrük-vergi siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu baxımdan yerli istehsalçıların mənafeyinə uyğun olaraq, ixracın stimullaşdırılması məqsədilə ixraca gömrük vergi və rüsumlarının tətbiqi 13 iyul 1997-ci ildən dayandırılmışdır. Kənd təsərrüfatı üzrə idxal olunan toxum, yem, gübrə, kənd təsərrüfatı maşın və mexanizmlərinə gömrük vergi və rüsumları tətbiq edilmir və bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına isə mövsümi rüsumlar tətbiq edilir.

Gömrük siyasəti dövlət büdcəsinə xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmaların xüsusi çəkisinin, habelə bu fəaliyyətin milli bazarın formalaşdırılmasındakı rolunun və milli istehsalın dirçəldilməsinə təsirinin artırılmasına yönəldilmişdir. 1995-ci ildən etibarən həyata keçirilən gömrük-vergi siyasəti ölkə iqtisadiyyatında baş verən sosial-iqtisadi proseslərə fəal şəkildə müdaxilə etmiş və müsbət nəticələr əldə edilmişdir.

Ötən dövr ərzində ölkəmizdə həyata keçirilən gömrük siyasəti müəyyən qədər çevik olmaqla, dövlət büdcəsinə xarici-iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmaların xüsusi çəkisinin və mütləq məbləğinin artmasına, daxili bazarın formalaşdırılmasına, azad sahibkarlığın və xüsusi sektorun inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Bütün bunların nəticəsində Ölkənin xarici iqtisadi münasibətlərinin tədricən beynəlxalq əmək bölgüsünün prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasına, azad ticarətdən maksimum səmərə əldə edilməsinə əlverişli şərait yaranmışdır. Respublikamızın azad xarici ticarətdən maksimum fayda götürməsi üçün müəyyən addımlar atılmış, fiskal funksiyanı yerinə

yetirən tarif sistemi tətbiq edilmiş, gömrük vergi və rüsumlarından azad olunan malların idxaldakı xüsusi çəkisi artırılmışdır.

Hazırda gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri ölkənin sabit və davamlı iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasından ibarətdir.

Gömrük siyasətində milli maraqların müdafiəsi, onun təsərrüfat subyektlərinin istehsal fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə təsiri, dəqiq müəyyən edilmiş gömrük tarifi mexanizmi - müasir dövrdə mühüm şərtidir.

Deməli, ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin mühüm istiqaməti kimi gömrük sisteminin inkişaf perspektivləri yalnız iqtisadiyyatın vəziyyəti ilə deyil, həm də həmin ölkənin dünya birliyində mövqeyi ilə müəyyən edilir. Buna görə də Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas vəzifəsi dünya bazarında milli istehsalçılar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və səmərəli gömrük siyasətinin formalaşdırılmasıdır.

Bütün bu qeyd edilənlər gələcəkdə Azərbaycanın gömrük siyasətinin aşağıdakı mühüm iqtisadi inkişaf meyllərini müəyyən edir:

- beynəlxalq iqtisadi təşkilatların vəziyyəti, xüsusilə də dünya iqtisadiyyatının səviyyəsi və inkişaf meyli;
 - Azərbaycan Respublikasının iqtisadi vəziyyəti, habelə onun sosial-iqtisadi inkişaf meylləri;
 - Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əmək bölgüsündə və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında iştirakı;

Ölkənin beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətləri.

Bu məqsədlə ölkənin gömrük siyasəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- gömrük siyasətinin prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- ümumilli maraqların prioritetliyi saxlanılmaqla dövlətin və xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının maraqlarını təmin etmək;
- ölkənin ərzaq, texnoloji, ekoloji, elmi, valyuta - maliyyə və digər sahələr üzrə təhlükəsizliyini təmin etmək;
- dövlət tərəfindən xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunun yaxşılaşdırılmasına

təsir edilməsi; gömrük nəzarətinin gücləndirilməsini həyata keçirmək.

Onu da qeyd etmək ki, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və tarazlı inkişafı gömrük işinin prioritet istiqamətlərində baş verəcək dəyişikliklərlə səciyyələnir.

Məlumat üçün qeyd etmək ki, hazırda bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında gömrük ödənişləri 3-5%, Rusiyada 42%, Respublikamızda 17,3% təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, hazırda Azərbaycanın gömrük sistemi iqtisadi suverenliyin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, daxili istehlak bazarında gərginliyin azaldılmasında, sənayenin və kənd təsərrüfatının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi ilk öncə gömrük orqanlarının fəaliyyətinə əsaslanır.

Ümumiyyətlə gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi çox mürəkkəb bir prosesdir və ona görə də burada dövlət hakimiyyətinin bütün orqanları (qanunverici, icraedici və məhkəmə) iştirak etməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, səmərəli gömrük siyasətinin formalaşması gömrük vergiləri və rüsumlarının düzgün tətbiqindən xeyli asılıdır.

İqtisadi təhlükəsizlik - ölkənin müstəqilliyinin əsas şərti, sabitliyin təminatçısı, cəmiyyətin yüksək həyat səviyyəsinin qarantıdır. Bu iqtisadi anlayış cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin, dövlətin, habelə şəxsiyyətin mühüm amili olmaqla, iqtisadiyyatın daxili və xarici amillərin mənfi təsirindən müdafiəsidir. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması hər bir ölkənin mühüm milli prioritet göstəricilərindəndir. Ənənəvi olaraq iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi sistemin zəruri keyfiyyət göstəricisi kimi qiymətləndirilir ki, bu da əhəlinin yüksək həyat səviyyəsinin təmin edilməsini, müxtəlif tənzimləmə vasitələri ilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini, habelə milli dövlət maraqlarının Ödənilməsini nəzərdə tutur.

İqtisadi təhlükəsizliyi əks etdirən göstəricilər aşağıdakılardır:

- iqtisadi artımın səviyyəsi, milli gəlirin dinamikası və strukturu, sənaye məhsulunun həcmi və artım tempi və s.

- ölkənin təbii sərvətləri, istehsal və elmi-texniki potensialı;
- təsərrüfat mexanizminin dinamikliyi, habelə onun xarici amillərin təsirindən asılılığı - inflyasiya səviyyəsi, büdcə kəsiri, xarici iqtisadi amillərin təsiri, milli valyutanın sabitliyi, daxili və xarici borclar;

FƏSİL II. GÖMRÜK NƏZARƏTİ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

2.1. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində gömrük nəzarətinin rolunun dəyərləndirilməsi

Gömrük maliyyə nəzarəti - dövlət idarəetməsinin ən mühüm funksiyalarından biri olub, dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsinin qanuniliyi, məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi məsələlərində qəbul edilmiş standartlardan yayınma hallarının aşkar edilməsinə, bu cür meyllər olduqda isə müvafiq tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Gömrük maliyyə nəzarətinin səmərəli təşkili Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi ilə dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması və cəmiyyətin demokratikləşməsinə zəruri etdi.

Dövlət xərclərinin idarə edilməsi sisteminin yenidən qurulması, maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, dövlət xərclərinin şəffaf tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması həm də Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanında qarşıya qoyulmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərən halların qarşısının alınması, iqtisadi subyektlərin qanuni mənafelərinin qorunması, o cümlədən sahibkarların fəaliyyətinə bəzi dövlət orqanları tərəfindən əsassız müdaxilənin və bu zaman yol verilmiş vəzifədən sui-istifadə etmə hallarının qarşısının alınması, sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək üçün əlverişli mühitin yaradılması və s. kimi məsələlərin həlli nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanlarının müasir tələblərə cavab verən və beynəlxalq təcrübəyə uyğun nəzarət mexanizminin hazırlanaraq tətbiq edilməsi tələbi bu gün də təxirə salınmaz vəzifə kimi öz həllini gözləyir.

Buna görə də Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar prosesi ilə əlaqədar, elmimizin qarşısında gömrük maliyyə nəzarətinin yeni müasir səviyyəli bazar iqtisadiyyatı sistemində istiqamətlənmiş konsepsiyaların işlənilib hazırlanması vəzifəsi dayanır.

Gömrük maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlət maliyyə resurslarının, material dəyərlilərinin və qeyri-material obyektlərinin sərəncamçı və icraedicilər tərəfindən idarə edilməsi, qorunub saxlanması üzrə dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsində qanunilik, məqsədamüvafiqlik və səmərəlilik prinsiplərinə riayət olunmasının təmin edilməsidir.

Beləliklə, gömrük, vergi və dövlət maliyyə nəzarəti dövlət sisteminin bütün səviyyələrində və vəsilələrində dövlət maliyyə resurslarının və mülkiyyətinin idarə olunmasını daha yüksək keyfiyyət müstəvisinə keçirməyə imkan verir ki, bu da idarəetmə aparatının işçilərinin peşəkarlığının yüksəlməsinə və İctimai resurslardan istifadədə səmərəliliyin artmasına təsir göstərir.

Gömrük maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşdırdığı informasiya dövlətin maliyyə resurslarının və material dəyərlilərinin idarə olunmasında pozuntuların qarşısını almaq üçün əsas olmaqla, həm mülkiyyətçi (səhm paketinin sahibi) və həm də vergilərin yığılması kimi dövlətin mənafeləri ilə bağlı münaqişələri optimal şəkildə həll etməyə imkan verir. Üstəlik, gömrük maliyyə nəzarəti orqanları müxtəlif formada kənarlaşmalar barədə informasiyalar vasitəsilə (yəni vasitəli şəkildə) cəmiyyətin idarə olunması, onun iqtisadi və sosial-siyasi strukturunun qorunması, inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idarəetmə qərarları qəbul edən səlahiyyətli dövlət orqanlarının fəaliyyətini istiqamətləndirirlər. Əslində dövlət maliyyə resurslarının yönəldilməsinin və istifadəsinin məqsədli təyinatını, səmərəliliyini, tamlıqını və vaxta müvafiqliyini müəyyənləşdirərək, maliyyə[^]təsərrüfat əməliyyatlarının və onların hesabatda əks etdirilməsinin qanuniliyindən və səmərəliliyindən kənarlaşmaları aşkara çıxararaq, dövlət büdcəsi ilə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmaların tam həcmdə və vaxtında aparılmasını təmin edərək, dövlət büdcəsinin fəaliyyətinin yüksəldilməsinin və gəlirlərinin artımının ehtiyat mənbələrini aşkara çıxararaq gömrük, vergi və dövlət maliyyə nəzarəti dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təsirli vasitəsi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, vasitəli şəkildə dövlət özünün bir növ «arteriyası» olan gömrük, vergi və dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə maliyyəni və bilavasitə həm dövlət maliyyəsini, həm də onunla qarşılıqlı surətdə

bağlı olan struktur tərkib hissələrinin idarə edilməsi sisteminin özünü qiymətləndirməklə, bütün iqtisadiyyata və onun həyat fəaliyyətilə bağlı digər aspektlərə təsir göstərir.

Beləliklə, gömrük nəzarəti dövlət fəaliyyətinin optimallaşdırılmasını, dövlət təsisatlarının möhkəmləndirilməsini təmin edir. İdarəetmə prosesinin funksiyası baxımından nəzarət aşağıdakı məsələləri həll edir:

1. təşkilatın (nəzarət obyektinin) idarəetmə sisteminin idarə olunan vəsiləsinin faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirir;
2. aktiki məlumatların tələb olunanlarla, yəni təşkilatda qəbul edilmiş və ya kənardan verilmiş, yaxud səmərəliliyə əsaslanan müqayisə bazası ilə müqayisə edir;
3. təşkilatın fəaliyyət aspektlərinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə yol verilən son hədd səviyyəsini aşan kənarlaşmaları qiymətləndirir;
4. həmin kənarlaşmaların səbəblərini aşkara çıxarır.

Daha geniş mənada isə nəzarətin funksiyası səmərəli qərarlar qəbul etmək imkanları üçün idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığını təmin etməkdir.

Eyni zamanda idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığı anlayışının mənasını açıqlamaq lazımdır. İlk əvvəl idarəetmə anlayışım şərh edək. Hər hansı bir obyekti idarə etmək - həmin obyektin qaydaya salınması, qorunması, təkmilləşdirilməsi və strukturunun (quruluşunun və təşkil edilməsinin daxili formasının) inkişaf etdirilməsi, habelə tələb olunan vəziyyətinin (mövcudluğunun) və ya hansısa bir məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətinin saxlanması üçün ona yönəldici təsir göstərməkdir.

Ölkənin idxal və ixrac üzrə göstəriciləri ilkin statistik məlumatların yanlışlığı üzündən müəyyən təhrif olunmalara səbəb ola bilər. Belə ki, ölkənin ərazisindən keçən mallar, gömrük orqanlarında qeydə alınır. Lakin, gömrük statistikasının və DSK-nın göstəriciləri tədiyə balansının tələblərinə uyğunlaşdırıldıqda ölkənin valyuta orqanları zəruri olan düzəlişləri həyata keçirmək məcburiyyətində olurlar. Bu da qeyd olunan iqtisadi qurumların statistik göstəriciləri arasında fərqi yaranmasına səbəb olur. Yəni, gömrük statistikasında sif, qiymətləri ilə göstərilən idxalın dəyəri

gömrük qiymətləri ilə yenidən hesablanır. Məhz buna görə də DSK-nm idxal üzrə məlumatları ilə gömrük mallarının idxal üzrə məlumatları arasındakı fərq çox olur. Belə hal son nəticədə həm ticarət balansı üzrə, həm də xidmətlər balansı üzrə hesablaşmaların təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

Ölkəyə idxal olunan bir sıra malların dəyəri bəzən bütünlüklə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Məsələn, müvafiq qanunvericilik əsasında ölkəyə daxil olunan avadanlıqları gömrük vergisindən azad olunduqlarına görə neft sektoru və digər sahələrin fəaliyyəti ilə bağlı olan bölmələrə avadanlıqların gətirilməsinin dəyəri bütünlükdə gömrük statistikasında qeydə alınmır. Adətən, belə əməliyyatlar bank hesablaşmaları vasitəsilə həyata keçirildiyi üçün onların dəyəri bank statistikasında daha dəqiq qeydə alınır. Bu uğursuzluq da son nəticədə özünü gömrük nəzarəti sistemində öznü göstərir.

DGK və DSK-si tərəfindən gömrük yük bəyannaməsinin doldurulması və işlənilib hazırlanması maliyyə balansının tərtibi baxımından beynəlxalq standartlara uyğun gəlmir. Bunun da nəticəsində idxal və ixrac əməliyyatlarının xeyli hissəsi gömrük və statistika uçotundan kənarda qalır.

İxrac üzrə də ticarət balansının göstəriciləri DSK-nin göstəricilərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu isə əsasən “məkik” alveri ilə izah olunur, yəni ölkəmizdən xarici ölkələrə gedən vətəndaşlar “məkik” ticarəti doldurduqları bəyannamədə göstərmirlər. Bu dəyər bir çox hallarda gömrük statistikasında nəzərə alınmır, lakin tədiyə balansında nəzərə alınır. Məhz bütün qeyd edilən nöqsanlar tədiyə balansının məlumatları ilə dövlətin digər statistik qurumlarının məlumatları arasında kəskin fərqlər əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, ölkənin ticarət balansı üzrə məlumatların düzgünlüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, idxal və ixrac üzrə proqnozlaşdırma məhz onların həcminə nəzərən həyata keçirilir. Qeyd edək ki, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ticarət balansının mənfi saldoya malik olması həmin ölkələrin beynəlxalq ödənişlərinin qeyri-tarazlığının əsas səbəbi kimi çıxış edir. Azərbaycanda da xarici iqtisadi əlaqələrin digər formalarına nisbətən xarici

ticarət daha çox inkişaf etdiyinə görə bu sahə üzrə məlumatların düzgünlüyünə lazımı diqqət yetirmək zəruridir. İdxala düzəliş maddəsi isə bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin bir çoxunda göstərilir (məsələn, Rusiya, Ukrayna, Qazaxıstan). Bu ona görə vacibdir ki, statistik məlumatlarda daha çox uyğunsuzluq özünü idxal üzrə göstərir.

Cədvəl 2.1.

Azərbaycan Respublikasında xalis ixracın (N_x) və Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM)dinamikası

İllər	Xalis ixrac (min ABS dolları ilə)	ÜDM (min ABS dolları ilə)
2009	-373059	2415200
2010	-693914	3180800
2011	-576907	3960900
2012	-1046152	4446600
2013	-408 161	4583600
2014	319330	5272600
2015	613567	5707800
2016	481552	6059900
2017	-98191	7138000

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Aparılan hesablamalar nəticəsində Azərbaycan Respublikası üçün xalis ixrac funksiyasının reqresiya tənliyi aşağıdakı kimi alınmışdır.

$$N_x = 1079,75 - 11,4 \cdot Y \quad (2.2)$$

$$(301,2) \quad (0,016)$$

$$R^2 = 0,86 \quad DW = 1,9$$

Burada mötərizədəki qiymətlər əmsalların standart səhvlərini, R^2 -determinasiya misalını, DW - Darhm-Uotson əmsalını göstərir. Təmiz ixrac funksiyasının reqresiya tənliyinin xarakteristikaları göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında 2009-2017-ci illər üzrə tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabına daxil olan idxal və ixrac əməliyyatları üzrə rəsmi statistik məlumatlar əsasında (min ABŞ dolları ilə) qurulmuş reqresiya modeli adekvatdır. Daha doğrusu, mətnin illər ərzində təmiz ixrac funksiyasının dinamikasını ifadə edən modeli etibarlıdır (determinasiya əmsalının qiyməti 0,86-a bərabər olduğu üçün). Bu modeldən göründüyü kimi, avtonom xalis ixrac 1079,75 mln. dollara bərabərdir. Bu əmsalın müsbət qiyməti olduğu üçün

avtonom ixrac (cari əməliyyatlar) xarakterizə etmiş olur, başqa sözlə, ölkədə müsbət avtonom xalis ixrac olduğu üçün cari əməliyyatlar üzrə 2014-cü ildə ölkəmiz ən azı 1079,75 mln. dollar həcmində xalis ixrac əldə edə bilər. Reqresiya modelinin avtonom ixrac üçün standart səhvi 301,2 idxala son hədd meyilliliyi üçün isə 0,43 tapılmışdır. Avtonom ixracın və idxala son hədd meyilliliyin standart səhvi özündən xeyli kiçik olduğu üçün avtonom ixrac və idxala son hədd meyilliliyi xarakterizə edən rəqəmləri bir o qədər etibarlı hesab etmək olar. Təhlil aparılan illər üzrə Azərbaycan Respublikası üçün xarici ticarət multiplikatorunu hesablamaq üçün istehlaka son hədd meyilliliyi də müəyyənləşdirmək lazımdır. Buna görə də 2009-2017-ci illər üzrə istehlak funksiyasının qurulması və alınan nəticələrin qiymətləndirilməsi zəruridir.

Qeyd etdiyimiz kimi xarici ticarət multiplikator $XTM = \frac{1}{1-b+m}$ düsturu ilə hesablanır.

Deməli, XTM aşağıdakı ədədə bərabər olacaqdır.

$$XTM = \frac{1}{1-0,55+0,43} = 1,136 \quad (2.3) \quad (2.4)$$

Bu o deməkdir ki, ölkədə hər dollar xərci multiplikativ effekt verərək ÜDM-u təqribən 1,136 dollar artırır. Ancaq ümumi xərclər multiplikatoru 2,2-ə bərabərdir. Lakin cari əməliyyatlar hesabı mənfi saldosu xərclərin hər dollarının bir hissəsini xaricə çıxartdığı üçün onun multiplikativ effektindən çıxmaqla 1,064 vahid azaltmışdır. Başqa sözlə, ölkədən kapital sızmasının hər dollar xərci ÜDM-a verəcəyi potensial artımı 1,064 dollar azaldır. İndi isə əvvəlki paraqrafda göstərilmiş metodologiyaya əsaslanaraq əmtəə ixracı təklifinin proqnoz modelini quraq. Bu model E-Views program paketindən istifadə olunmaqla ən kiçik kvadratlar üsulunun tətbiqi ilə aşağıdakı şəkildə əmtəə ixracının təklifi modeli alınmışdır:

Azərbaycanda ixracın həcmi, effektiv valyula məzənnəsi və ixrac sektorunun istehsal potensialının dinamikası (mln, ABŞ dolları ilə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxracın həcmi(mln.ABŞ)	631,2	781,3	606,1	929,6	1745,2	2314,2	2167,5
İxrac üzrə real effektiv valyuta məzənnəsi	100	103,8	130,9	107,3	1065,6	106,8	114,8
İxrac sektorunun istehsal potensialı (mln.ABŞ)	387,0	451	417	700,5	1464,9	2106,1	2216,6

Qeyd: Cədvəl DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Təhlildən görünür ki, məhsulların ixracına təklif funksiyasında 1% ixrac üzrə real effektiv valyuta kursunun artımı 0,55% ixracın həcmnin azalmasına səbəb ola bilər. Yəni əgər ölkədə milli valyuta məzənnəsi tərəf-müqabil ölkələrə nisbətən möhkəmlənərsə, onda bu amil ixraca mənfi təsir göstərəcəkdir. Eyni zamanda ixrac sektorunun istehsal potensialının araşdırılması onu göstərir ki, bu amilin 1% artması ixracın 0,74% artmasına səbəb ola bilər. Deməli, 2011-2017-ci illərdə determinasiya əmsalının R2 -0,99 olması və həmçinin dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının R2 m,989 olması onu göstərir ki, faktorlar arasında əqaqə sıxdır, və həmçinin qeyd edilən illərdə ixracın həcmnin dəyişməsinin 99%-i ixrac üzrə real effektiv valyuta kursunun və eyni zamanda ixrac sektorunun istehsal potensialının dəyişməsindən asılı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansında xidmətlərin rolu getdikcə artmaqdadır. Bu özünü qarşılıqlı xidmətlərin ümumi həcmnin artmasında göstərir. Belə ki, 2009- cu ildə xidmətlər balansı dövryyəsi (XBD) 479,1 mln ABŞ dolları, müvafiq olaraq idxal 304,6 mln.dollar, ixrac 172,3 min. dollar səviyyəsindən artaraq 2017-ci ildə XBD 3025,8 mln ABŞ dolları, müvafiq olaraq idxal 2541,2 mln. dollar, ixrac isə 484,6 mln. dollar səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə XBD 6,3 dəfə, idxal 8,3 dəfə, ixrac isə cəmi 2,8 dəfə artmışdır. Həmin ildə xidmətlər balansının mənfi saldosu da artmışdır. Belə ki, 2009-cu ildəki 132,3 mln ABŞ

dolları səviyyəsindən 2017-ci ildə 2056,5 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə xidmətlər balansının mənfi saldosu 15,5 dəfədən çox artmışdır.

Xidmətlər balansının belə yüksək passiv xarakter daşmasının əsas səbəblərindən biri beynəlxalq neft kontraktları ilə bağlı xidmətlərin (qazma işləri, quruda şimal istiqamətində terminal “Çıraq” üzrə ilkin neft hasilatı işləri, Qərb Marşrutu üzrə işlər və s.) xarici dövlətlərin rezidentləri tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Xarici Ölkələrlə qarşılıqlı xidmətlər sahəsində, əsasən, nəqliyyat xidmətləri, turizm xidmətləri, rabitə xidmətləri, tikinti -xidmətləri və digər xidmətləri qeyd etmək olar. Baxılan dem ərzində yalnız rabitə xidmətləri bütün illərdə müsbət saldoya malik olmuşdur. Qalan digər xidmətlər isə mənfi saldo ilə müşahidə edilmişdir. Qeyd edək ki, ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün bütün əlverişli şərait mövcuddur. Digər tərəfdən nəqliyyat xidmətləri və başqa xidmət sahələlərinin də inkişafına böyük ehtiyac vardır.

2017-ci ildə gömrük maliyyə nəzarətinə dair gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 459,0 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bunun da əsas hissəsini 91,9 %-ni (423,8 mln.ABŞ dolları) Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir. Həmçinin qeyd edək ki, gəlirlərlə bağlı Respublikaya daxil olmuş vəsait 2009-cu illə müqayisədə bir qədər (43 min.ABŞ dolları) azalaraq cəmi 37,1 mln, ABŞ dollarına bərabər olmuş və nəticədə 2001-ci ildə müqayisədə gəlirlər üzrə ümumi kəsir 17,5 mln. ABŞ dolları məbləğində artaraq 384,7 mln. ABŞ dollarına çatmışdır.

Gömrük vergilərinə AR-nın ərazisinə gələn mallara ƏDV, idxalın rüsumu, gömrüyün rüsumu, gömrüyün nəzarəti və gömrük prosedurlarının aparılması ilə əlaqəli daxilolmalar, AR-nın ərazisinə gələn aksizə cəlb olunan mallar daxil olunur. Bu vergilərin və rüsumların proqnozunun müəyyən olunmasında çal qrupları üzrə idxalın miqdarından, mal qruplarına uyğun azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə aid informasiyalarda istifadə olunur.

AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsi yolu nüfuzetmələrin vəziyyəti haqqında məlumat ÜDM-in 3,5 faiz tutumu olmaqla 2430,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu

da 2017-ci ilin məlumatından 180,0 milyon manat və ya 8,0 faizdən çox, 2016-cı ilin icra olunması ilə müqayisə edildikdə 138,4 milyon manat və yaxud 6,0 faizdən çoxdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəhbərliyi ilə dövlət gəlir cədvəlinə təmin olunan gəlirlərinin inkişaf dinamikası,
(mln. manatla)

2018-ci ildə AR-sı Dövlət Gömrük Komitəsi xetti ilə ayrı-ayrı gəlir formaları üzrə olan daxilolmalar aşağıda göstərildiyi kimi proqnozlaşdırılır:

ƏDV üzrə olan daxilolmalar 1705,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozuna əsasən müqayisə edildikdə 31,0 milyon manat və yaxud 1,9 faizdən çoxdur.

Aksiz vergisi üzrə olan daxilolmalar 172,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ilin proqnozu ilə müqayisə edildikdə 82,0 milyon manat və yaxud 91,1 faizdən çoxdur. Onu da qeyd edək ki, axıncı dəfə ölkədə idxal edilən və ölkədə istehsal olunan alkoqol içkilərə və tütün məhsullarına tətbiq edilən aksiz səviyyələri 2015-ci ildə çoxalaraq yerli valyuta ilə müəyyən olunmuşdur. Ancaq ötən dövr içində manatın ABŞ dollarına nisbətən dəyərsizləşməsi olmuşdur. Aparılan təhlillər onu göstərir ki, alkoqol içkilərin və tütün məhsullarına əsasən kənardan idxal edilməsi yekun etibarilə bu malların dəyərinin çoxalmasına və aksiz vergisinin qiymətdə xüsusi həcmə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyri-neft sahəsinin inkişafı ilə əlaqəli ölkədə gedən siyasətə uyğun şəkildə daxili bazarın mühafizəsi, həmçinin alkoqol içkilərinə və tütün məhsullarına olan tələbatın milli istehsal hesabına təmin

olunması məqsədilə idxal ərəfəsində aksiz dərəcələrinin çoxalması nəzərdə tutulmuşdur [21, s.19].

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	67.8	62.9	62.2	76.9	81.3	57.0	83.6	92.9	90.0	172.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		-7.2	-1.1	23.6	5.7	-29.9	46.7	11.1	-3.1	91.1
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	0.4	0.3	0.2	0.3	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.4
Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	6.1	5.7	5.4	6.4	5.9	3.8	5.3	4.1	4.0	7.1

Gömrük rüsumları üzrə olan daxilolmalar 535,0 milyon manat nəzərə alınır ki, bu da 2017-ci ildəki proqnozla müqayisə etdikdə 66,0 milyon manat və yaxud 14,1 faiz çoxdur. Bunun başlıca səbəbi qeyri-neft sferasının inkişaf edilməsi məqsədilə milli istehsalı olan bir çox malların idxal rüsumlarının advalor rüsumlardan spesifik rüsumlarına (gömrüyün dərəcələrinin faizdən sabit məbləğə keçməsi) keçidin nəzərdə tutulmasıdır.

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018 (proqnoz)
Cəmi: (milyon manatla)	205.7	218.2	232.5	230.6	298.2	365.8	388.0	600.2	469.0	535.0
Əvvəlki ilə nisbətən artım, %-lə		6.1	6.6	-0.8	29.3	22.7	6.1	54.7	-21.9	14.1
Qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	1.2	1.0	0.9	0.8	0.9	1.0	1.0	1.5	1.1	1.1
Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti üzrə daxilolmalarda xüsusi çəkisi, %-lə	18.5	19.8	20.4	19.1	21.6	24.2	24.4	26.2	20.8	22.0

2.2. Azərbaycan Respublikasında gömrük nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili

2011-2017-ci illər üzrə idxal qiymətləri indeksinin təhlili göstərir ki, ölkəyə idxal edilən məhsullar isə 2011-2014-cü illərdə ucuz başa gəlmişdir. İdxal qiymətləri indeksinin belə aşağı səviyyədə olmasının bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birincisi

ola bilər ki, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədləri həddən artıq şəffaf qorunmur və bir sıra mallar gömrük vergisindən yayınırlar. Bu isə öz növbəsində idxal olunan malların ucuz başa gəlməsinə səbəb olur. İkinci amil isə onunla izah oluna bilər ki, idxal olunan məhsullar həddən artıq keyfiyyətsiz məhsullardır və bu məhsulları da ixrac edən ölkədə həmin məhsullar çox ucuzdur. Buna görə də Azərbaycana idxal olunan məhsullar ucuz başa gəlir. Nəhayət, üçüncü amil ucuz məhsulları Azərbaycana idxal etməklə ölkənin daxili bazarını ələ almaq, yerli məhsulları sıxışdırmaq və dempinq siyasəti yeritməklə əlaqədar ola bilər. Lakin 2015-2017-ci illərdə idxal qiymətləri indeksinin qalxması müşahidə olunur. Bu isə öz növbəsində neft sektoruna gətirilən avadanlıqlarla bağlı ola bilər. Beləliklə, də Azərbaycanın ticarət şərti indeksinin təhlili göstərdi ki, idxal və ixracının keyfiyyət parametrlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Ölkənin idxal-ixrac əməliyyatları milli manatın mövqeyinə də ciddi təsir göstərir. Bu təsirin dərəcəsini müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarının manatla və dollarla dinamikasını nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Qeyd edək ki, idxal və ixrac məhsullarının manatla həcmi Dövlət Statistika Komitəsinin milli hesablar sistemindən götürülmüşdür.

Cədvəl 2.3.

İdxalın dollar və manatla həcmi

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal, mln. Dollarla	985,4	1337,6	1375,2	1723,1	1433,4	1172,1	1430,9	1665,4	2626,2
İdxal, mlrd. Manatla	5698	7640	5137,6	9381	7900	9054	9918	15171	21609

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının DSK-nın məlumatları əsasında tərtib olunub

ixracın dollar və manatla həcmi

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxrac,mln. Dollarla	612, 3	643,7	806,3	977,7	1025,2	1744,9	2314,3	2167,5	2591,2
İxrac,mlrd. Manatla	3466	3406	4585	3905	5279	9477	11030	12964	14066,2

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının DSK-nın məlumatları əsasmda tərtib olunub

Beləliklə, nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycanda həm idxal üzrə, həm də ixrac üzrə şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin dövlətin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olmasının əsas səbəbi valyuta bazarına dövlətin müdaxilə etməsi ilə əlaqədardır.

2009-2017-ci illər üzrə dövlətin müəyyən etdiyi valyuta məzənnəsi ilə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnəsinin təhlili göstərir ki, həmin illərdə dövlət sərt pul-kredit siyasəti əvəzinə devalvasiya prosesinə əl atmalı, idxalı məhdudlaşdıran, ixracı isə stimullaşdıran valyuta məzənnəsi siyasəti həyata keçirməli idi.

Lakin həmin illərdə sərt pul-kredit siyasəti ölkənin hazır məhsuldan daha çox xammal yömümlü ixracatın inkişafına şərait yaratmışdır. Daha doğrusu, belə valyuta siyasəti mallarının dollarla bahalaşmasını idxal mallarının manatla ucuzlaşmasını şərtləndirmişdir ki, bu siyasət də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Tədqiqatın ən maraqlı məqamlarından biri də şərti hesabladığımız valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbətilərinin dinamikalarının təhlilidir. Bu təhlil əsasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə şərti qəbul edib hesabladığımız valyuta məzənnələrinin rəsmi valyuta məzənnəsindən fərqli olması nəticəsində 2009-2017-ci illərdə hər bir manat ixrac və idxalda dövlətin nə qədər zərərə düşdüyü müəyyən edilmişdir (Cədvəl 2.5; 2.6).

Cədvəl 2.5.**İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə olan nisbəti**

İllər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin rəsmi valyuta məzənnəsinə nisbəti	1,2	1,2	1,4	1,5	1,1	1,3	1,0	1,2	1,1
İxrac üzrə şərt valyuta məzənnəsinin idxal üzrə şərti valyuta məzənnəsinə nisbəti	0,95	0,93	0,93	1,05	0,92	0,8	0,7	0,6	0,7

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatlarına əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Təhlil göstərir ki, 2009-2010-cu illərdə rəsmi valyuta məzənnəsinə görə, 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olduğu halda, hər bir manat ixrac üzrə dövlət 2 manat zərərə məruz qalmışdır. Yəni Azərbaycan dövləti həmin dövirdə milli manatın devalvasiyası fonunda daha çox gəlir əldə edə bilirdi. 2009-cu ildə ixrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinin idxal üzrə şərti valyuta məzənnəsindən müəyyən qədər fərqlənməsi onu göstərir ki, 1 manatlıq ixrac 0,95 manatlıq idxalı əhatə etmişik. Yəni 0,5 manat ixrac üzrə şərti valyuta məzənnəsinə zərər olmuşdur.

İxrac üzrə şərti valyuta məzənnəsi 2012-ci ildə daha əlverişli olmuşdur. Yəni hər bir manat ixrac 0,94 manatlıq idxalı əhatə etmişdik. Beləliklə də, ölkənin hər bir manat ixracda 0,6 manatlıq xeyri olmuşdur.

Cədvəl 2.6.**İdxal üzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna olan nisbəti.**

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
İdxal üzrə şərti valyuta kursunun rəsmi valyuta kursuna nisbəti	1,3	1,3	1,5	1,5	1,4	1,6	1,5	1,9	1,7
İdxal üzrə şərt valyuta kursunun ixrac üzrə şərti valyuta kursuna nisbəti	1,05	1,07	1,07	0,94	1,08	1,2	1,4	1,5	1,5

Qeyd: Cədvəl DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub

Təhlil göstərir ki, 2009 və 2010-cu illər rəsmi valyuta məzənnəsinin 1 ABŞ dolları 4417 manat və 4295 manat olması hər bir manat üçün əlavə 0,3 manat artıq pul xərclənməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, belə hal növbəti illərdə də davam etmişdir, ölkədə 2009-2017-ci illərdə manatın dollara nisbətən kursunun sabit saxlanması prinsipi ixrac etdiyimiz məhsullar üçün səmərəli olmamışdır.

Azərbaycan dövləti manatın məzənnəsinin sabit saxlamaq və ya ucuzlaşmasının qarşısını atmaq üçün ölkənin rəsmi qızıl valyuta ehtiyat aktivlərindən istifadə etmişdir. Bu proses özünü tədiyə balansında ehtiyat aktivlərinin azalmasında da göstərir.

2.3. Gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesində gömrük orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Müasir şəraitdə ölkəmizdə aparılan gömrük nəzarəti siyasətinin əsas məqsədi dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsini formalaşdırmaqdan, gömrük nəzarəti və mal dövriyyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadəni təmin etməkdən, daxili bazarı qorumaqdan, milli iqtisadiyyatı stimullaşdırmaqdan, qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq digər tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla gömrük nəzarəti ölkəmizin iqtisadi suverenliyinin və təhlükəsizliyinin qorunması, iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı ilə inteqrasiyasının təmin olunmasına yönəldilmişdir.

Hazırda respublikamızda aparılan məqsədəyönlü gömrük nəzarəti nəticəsində Ümumdünya Gömrük Təşkilatının prinsiplərinə, Gömrük Məcəlləsinə, Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa və digər normativ hüquqi aktlara uyğun sivil gömrük sistemi formalaşdırılır. Gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti və gömrük işinə dair normativ hüquqi baza təkmilləşdirilmiş, maliyyə intizamı möhkəmləndirilmiş, qaçaqmalçılıq və gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı mübarizə gücləndirilmiş, beynəlxalq münasibətlərdə, gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində uğurlu addımlar atılmışdır. Gömrük siyasəti gömrük-tarif

qanunvericiliyi, gömrük ittifaqlarının yaradılması, azad gömrük zonalarının formalaşması ilə xarakterizə edilir.

Respublikamızda gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətində 30 yanvar 1992-ci ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi və onun nəzdində sərhəd və daxili gömrük postları, gömrükxanalar fəaliyyət göstərir.

Bu orqanların gömrük siyasətinin həyata keçirilməsində əsas vəzifələri vergidən yayınma hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmasına, gömrük işinin təşkilində şəffaflığın təmin olunmasına, gömrük xidməti mədəniyyətinin yüksəldilməsinə və gömrük proseduralarının sadələşdirilməsinə, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövlət büdcəsinə cəlb olunan gömrük vergi və rüsumlarının artırılması üçün mövcud ehtiyat mənbələrindən səmərəli və dolğun istifadəyə yönəldilmişdir.

Gömrük siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində iştirak edən institutların məcmusu, həmçinin onun həyata keçirilmə metodları, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən gömrük tənzimlənməsi metodlarının istifadə qaydası gömrük siyasəti mexanizmini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərin əvvəllərində iqtisadi və sosial dəyişikliklər nəzarət orqanları sistemində köklü yenidən qurmalara səbəb olmuşdur. Belə ki, mövcud xalq nəzarəti orqanları ləğv edilmiş, başda Prezident olmaqla yeni siyasi hakimiyyətin yaranması ilə prezident nəzarəti formalaşmışdır.

Maliyyənin idarə edilməsini həyata keçirən ən mühüm orqan Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və onların yerlərdəki orqanlarıdır. Gömrük maliyyəsinin idarə edilməsi sahəsində onun əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasında dövlətin vahid maliyyə, gömrük, büdcə və vergi siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflərin hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsi

- Gömrük maliyyə resurslarının sosial-iqtisadi inkişafın üstün istiqamətlərində təmərküzləşməsi

Müasir inkişaf mərhələsində ölkədə həyata keçirilən iqtisadi xəttin (kursun)

dəyişməsi ilə, maliyyə sisteminin iqtisadi və sosial inkişafda rolunun artması ilə əlaqədar olaraq maliyyənin idarəetmə aparatının strukturunun təkmilləşdirilməsinə kəskin zərurət duyulur. Maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinin əsasında maliyyə siyasətinin fəallaşdırılması təşkil etməlidir. Xüsusən bu vergiyığma sisteminin dəyişməsi, onun iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin artması, uzunmüddətli maliyyə normativlərinin, iqtisadi idarəetmə metodlarının tətbiqi ilə əlaqədardır.

Bundan başqa, Dövlət Gömrük orqanları mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirildikdə, vergilərin tutulması sahəsində Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyinə, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər qanunları ilə müəyyən edilmiş hüquqları və vəzifələri həyata keçirirlər

Gömrük mallarının daşınmasına dair xarici ticarət balansının (XTD) dinamikasının (Cədvəl 2.1) təhlili göstərir ki, 2009-cu ildə XTD 1597,7 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 612,3 mln dollar, idxal 985,4 mln dollar səviyyəsindən artaraq, 2003-ci ildə XTD 5347,2 mln ABŞ dolları, o cümlədən ixrac 2624,5 mln ABŞ dolları, idxal 2722,7 mln ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdır. Başqa sözlə, baxdan dövrdə XTD 3,3 dəfə, ixrac 4,3 dəfə, idxal isə 2,8 dəfə artmışdır, Qeyd edək ki, 2009-2013-cü illərdə ticarət balansında hökm sürən kəsir 2014-cü ildə aradan qalxmış, hətta 319,3 mln ABŞ dolları, 2010 - cu ildə isə 614 mln, ABŞ dolları 2012 – ci ildə isə 481 mln dollar məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. Lakin 2017-ci ildə isə ticarət balansında yenidən mənfi saldo əmələ gətmişdir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, təhlil apardan dövrdə ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrində nəzərəçarpacaq dərəcədə dəyişikliklər müşahidə olunsada, xarici ticarət balansını, 2010-2012-ci illər istisna olmaqla, qalan bütün illər üzrə passiv olmuşdur. Bu təhlil, eyni zamanda, göstərir ki, baxılan dövrün bütün illərində ölkənin tədiyə balansının cari əməliyyatlar hesabı və deməli tədiyə balansının özü nəzərə çarpacaq dərəcədə passiv xarakterə malik olmuşdur. Təhlil göstərir ki, tədiyə balansının passiv xarakter daşmasının əsas səbəsi xidmətlər balansı ilə əlaqədardır. Son təhlil dövründə

xidmətlər balansı üzrə mənfi saldo 484,6 mln. ABŞ dolları səviyyəsində olmasındır. 2017-ci ildə 225 mln. dollarlıq təmənnasız əməliyyatların ölkəyə daxil olması cari əməliyyatlar hesabına müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərsə də xarici iqtisadi əlaqələri səciyyələndirən əsas göstərici - “cari əməliyyatlar hesabı” üzrə ümumi kəsir 2020 min. dollar məbləğində olmuşdur, Bu isə ölkənin cari əməliyyatlar hesabına hələ də qənaətbəxş olmadığı göstərir.

Cədvəl 2.7.

Azərbaycana xarici ticarət əlaqələrinin yekun göstəriciləri (min ABŞ dolları ilə)

İllər	XTD	İxrac	İdxal	Saldo
2009	1597775	612343	985432	-373089
2010	1981252	643669	1337583	-693914
2011	2183421	808287	1375164	-566907
2012	240654	677753	1723903	-3046152
2013	2458622	1025231	1433392	-408161
2014	3397340	1858335	1539005	319330
2015	3543995	2078931	1465064	613867
2016	4128234	2304893	1823341	481552
2017	5347217	2624513"	2722704	-98191

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikasının müvafiq illər üzrə tədiyə balanslarının göstəriciləri əsasında tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 2017-ci ildə dünyanın 129 dövləti ilə xarici ticarət əlaqələrinə girmişdir ki, bunlardan da 119-u uzaq xaric, 10-u isə MDB ölkələri olmuşdur. Müqayisə üçün bildiririk ki, bu göstərici 2012-ci ildə cəmi 67, UX-57, 19%-ci ildə cəmi 76, UX- 66, 2009-cu ildə cəmi 84, UX» 74, 2012-ci ildə cəmi 103, UX- 93, 2013-cü ildə cəmi 121, UX- 111, 2014-cü ildə cəmi 122, UX- 112, 2015-ci ildə cəmi 114, UX-10, 2016-cı ildə cəmi 125, UX-115, 10-u isə MDB-ölkələri 2017-ci il üzrə xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, xarici ticarət dövriyyəsinin 77,3 %-i uzaq xaricin, 22,7 %-i isə MDB dövlətlərinin payına düşür.

Cədvəl 2.8.**Azərbaycanın idxalında əsas yer tutan ölkələrin xüsusi çəkisi (faizlə)**

Ölkələr	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Rusiya	13,2	18,0	21,8	21,2	10,7	16,9	14,6
Ukrayna	5,0	8,6	3,7	3,1	2,7	4,8	4,5
İran	12,0	3,9	4,6	4,8	3,9	3,6	1,9
Türkiyə	21,0	20,4	13,8	10,9	10,4	9,4	7,4
Qazaxıstan	2,6	4,1	2,4	4,9	6,9	9,0	5,3
Böyük Britaniya	1,4	6,4	6,5	5,0	0,1	5,1	10,9
Türkmənistan	7,7	2,4	1,2	0,8	9,4	7,2	7,2
Gürcüstan	2,8	2,3	0,9	0,9	0,3	0,8	0,4
Almaniya	6,6	4,3	4,5	5,7	5,1	5,0	6,5
BƏƏ	10,3	4,2	99,6	1,7	1,3	11	1,0
ABŞ	2,0	3,7	8,0	8,9	16,1	5,9	5,1
İtaliya	0,4	0,8	0,8	2,4	33,8	1,6	2,8
Fransa	0,8	1,8	2,4	1,6	1,8	7,1	5,9
Belçika	1,3	11	1,0	0,4	1,4	0,7	1,0
Yunanıstan	0,1	0,3	0,04	0,3	0,6	0,3	0,3
Bolqarıstan	1,0	0,2	0,7	1,0	0,8	0,4	0,2
İsveçrə	0,5	1,2	0,3	4,8	1,3	1,3	0,6
Cəmi	88,7	84,0	78,0	78,4	75,8	80,3	75,6

Qeyd, Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri Bakı, səda 2017 s.112

Müvafiq olaraq ixracın 87,1%-in uzaq xaricin, 12,9%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Həmçinin idxal üzrə 67,6 % uzaq xaric, 32,4 % isə MDB ölkələri təşkil etmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin 78 %-i, eyni zamanda ixracın 84,1 %-i və idxalın 75,6 %-i cəmi 17 ölkənin payına düşür.

Cədvəl 2.9.**Azərbaycanın ixracmda əsas yer tutan ölkələrin xüsusi çəkisi (faizlə)**

Ölkələr	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8
Rusiya	18,1	17,4	8,9	5,6	3,4	4,4	5,7
Ukrayna	6,1	2,0	2,5	1,4	0,3	0,6	0,8
İran	29,8	7,3	2,4	0,4	0,4	1,4	1,9
Türkiyə	4,8	22,4	7,5	6,0	2,9	3,8	4,1
Qazaxıstan	3,1	1,7	0,4	0,4	0,3	0,5	0,4
Böyük Britaniya	8,9	6,6	1,2	11	1,5	0,4	0,3
Türkmənistan	2,4	12,4	0,9	0,5	0,5	0,4	0,2
Gürcüstan	7,6	14,5	17,1	12,7	7,7	3,7	4,3
Almaniya	0,7	0,5	1,0	1,0	0,8	1,3	0,3
BƏƏ	0,3	0,5	0,2	0,5	1,0	0,3	0,2
ABS	0,2	0,3	0,3	2,3	3,2	2,4	2,5
İtaliya	4,8	1,6	4,2	57,2	33,7	49,9	51,9
Fransa	0,02	0,06	0,02	1,9	6,3	7,7	8,1
Belçika	0,1	0,1	0,04	0,1	0,1	0,1	0,1
Yunanıstan	1,8	1,5	1,8	2,0	16	2,5	2,8
Bolqarıstan	0,2	0,1	0,2	1,8	0,2	0,1	0,5
İsveçrə	5,2	0,3	0,9	2,8	4,0	1,2	0,01
Cəmi	94,1	92,0	82,2	9,6	80,7	84,1	8,88

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri əsasında hesablanıb.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ölkəmizin idxal-ixrac əməliyyatlarında MDB ölkələrinin xüsusi çəkisi azalmağa doğru meyl etdiyi halda, uzaq xarici ölkələr üzrə bu proses daha da inkişaf edərək güclənir. 2011-2017-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarının əmtəə tərkibində və sahə quruluşunda da kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Belə ki, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası dünyanın 67 ölkəsindən 459 adda müxtəlif məhsullar idxal etmişdir ki, onlardan da 64-ü yeyinti məhsulları, ət, yağ, buğda, tütün məmulatları, müxtəlif içkilər və s. ibarət olmuş və bunların da idxalda xüsusi çəkisi 28.5 % təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə Azərbaycan dünyanın 129

dövlətindən 2979 adda müxtəlif məhsullar idxal etmişdir ki, onlardan da 397-i yeyinti məhsulları olmuş və idxalda xüsusi çəkisi 10,3 %-ə qədər azalmışdır.

Bununla yanaşı, 2011-ci ildə Azərbaycan ixracının strukturunda 324 adda müxtəlif məhsullar yer tutmuş və onlardan istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, xüsusilə yanacaq-xammal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 51,5 % olmuşdur. 2017-ci ildə isə Azərbaycan ixracının strukturunda 1077 adda müxtəlif məhsullar yer tutmuş və onlardan istehsal-texniki təyinatlı məhsullar, xüsusilə yanacaq xammal ehtiyatlarının xüsusi çəkisi 86%-ə qədər artmışdır . Aparılan təhlillər göstərir ki, xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulların böyük bir hissəsini Azərbaycanda istehsal etmək olar. Eyni zamanda həmin ölkələrə ixrac edilən xammalı son məhsul istehsalına çatdırmaqla daha çox gəlir əldə etmək olar.

Cədvəl 2.10.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə ixracın strukturu (dəyəri min ABŞ dolları ilə və xüsusi çəkisi, faizlə)

Sahələr	2013		2014		2015		2016		2017	
	Dəyəri	Xüsusi çəkisi	Dəyəri	Xüsusi çəkisi	Dəyəri	Xüsusi çəkisi	Dəyəri	Xüsusi çəkisi	Dəyəri	Xüsusi çəkisi
Yanacaq-energetika	282043,3	51,5	1484904	85,1	2113594,5	91,3	1927362	88,9	222911,2	86,0
Metallurgiya və metal	17543,3	3,2	32031,8	1,8	45123568	1,0	21574,9	1,0	55144,2	2,1
Kimya və neftkimya	33256,4	6,1	56719,9	3,3	64532678	1,5	58869,8	2,7	85066,5	3,3
Maşınqayırma sənayesi	45629,3	8,3	68582,7	3,9	64367484	2,3	43906,2	2,0	43802,1	1,7
Ağac emalı, kağız emalı və sellüoz	1003,2	0,2	1374,8	0,08	1180,0	0,1	979,1	0,1	1883,4	0,1
Tikinti materialları	2741,2	0,5	701,3	0,04	1086,9	0,05	499,51	0,02	612,7	0,02
Yüngül sənaye	16328,8	3,0	3976,3	0,2	3622,7	0,2	4165,1	0,2	2727,1	0,1
Kənd təsərrüfatı və onun emalı sənayesi məhsulları	148610,5	27,2	95203,4	5,5	72230,0	3,1	92085,5	4,3	163826,1	6,3
Digər istehsal sahələri	204,1	0,04	1405,7	0,1	10963,0	0,5	18080,5	0,8	9805,6	0,4
Bütün iqtisadiyyat sahələri üzrə	547360,1	100,0	1744899,9	100,0	2314282,4	100,0	2167522,2	100,0	2591978,9	1000

**Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin
(Tasperesə görə) dinamikası**

İllər	İxrac qiymətləri	İdxal qiymətləri	Xarici ticarət şərti
2011	1	1	1
2012	1,47	0,82	1,7
2011	0,98	0,6	1,2
2012	0,86	0,04	17
2013	54,2	0,06	14
2014	56,1	0,64	6,2
2015	1,4	2,49	0,56
2016	1,8	1,96	0,91
2017	1,7	2,36	10,7

Qeyd: DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır

Qeyd edək ki, BVF-u üzv ölkələrə hər il üzrə özlərinin ticarət şərti indeksini hesablamağı tövsiyə edir. Bununla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra iqtisadçı-alimlərin tədqiqatlarına də rast gəlmək olar.

Azərbaycan Respublikasında ticarət şərti indeksi ilə əlaqədar apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin ticarət şərti indeksi tədqiq olunan illərdə müsbət olmuşdur. Şübhəsiz ki, belə hal Ölkəmiz üçün müsbət qiymətləndirilir. Buna görə də bu məqamların dərinlən aydınlaşdırılmasına böyük ehtiyac var. Təhlil göstərir ki, 2012- ci ildə ixrac qiymətləri indeksi 1,47-yə bərabər olmuşdur. Belə hal onu göstərir ki, Azərbaycandan ixrac olunan məhsullar dünya bazarında həddən artıq yüksək şəkildə xarakterizə olunmaqla yanaşı baha qiymətə satılmışdır. Fikrimcə belə hal iki mühüm məqamı ortaya çıxarır; birincisi ola bilər ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsullar həqiqətən yüksək keyfiyyətli olmuş və buna görə də dünya bazarında baha qiymətə satılmışdır. Buna görə də ixrac qiymətləri indeksi belə yüksək şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Bununla əlaqədar ixrac olunan məhsulların strukturuna nəzərən məhsullarının xüsusi çəkisi yüksəkdir və bu da 2012- ci ildə dünya bazarında neft məhsullarının qiymətinin yüksək səviyyədə olması Azərbaycan məhsulunun yüksək qiymətlərlə satılmasını şərtləndirmişdir. Qeyd edək ki, bu amil reallığa daha

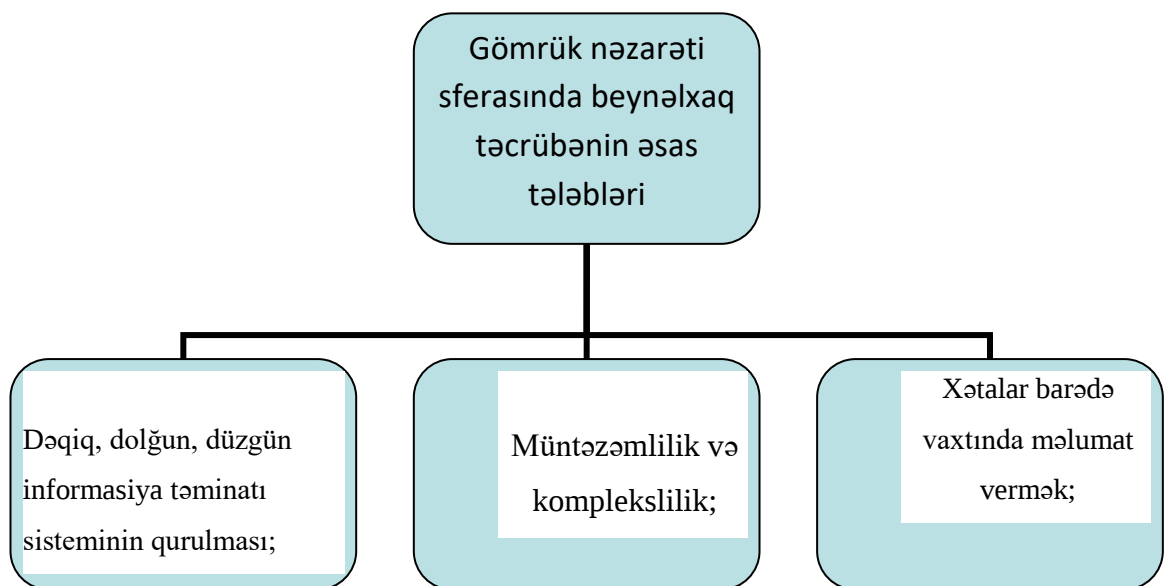
çox yaxın görünür. 2013-cü il, 2014-cü il və 2015-ci illərdə ixrac qiymətləri indeksi üzrə aparılan təhlil göstərir ki, bu illərdə ixrac qiymətləri indeksi elə də yüksək şəkildə xarakterizə olmamışdır. Bu, 2011, 2012 və 2013-cü illərdə neftin dünya bazarında qiymətinin elə də yüksək olmaması ilə əlaqədar ola bilər. Lakin 2014, 2015 və 2016-cı ildə ixrac qiymətləri indeksinin 1,7-1,8 arasında olduğu görünür. Bu isə yenə də ölkəmizin ixrac etdiyi məhsulların dünya bazarında yüksək şəkildə xarakterizə olunduğunu göstərir. Beləliklə də, ölkənin ixrac qiymətləri indeksi üzrə aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların dünya bazarında yüksək səviyyədə xarakterizə olması neft faktoru ilə bağlıdır. Doğrudan da, dünya bazarında neft məhsullarının qiymətinin yüksək olması Azərbaycan Respublikasına proqnozlaşdırılardan xeyli artıq valyuta vasitələrinin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Bu özünü dövlət büdcəsinin gəlirlərində də göstərin işdir. Belə ki, büdcə gəlirlərində özünü göstərmişdir. Məsələn, 2014-cü ildə 1 barel neftin qiyməti 19 dollar təsdiqləndiyi halda dünya bazarında 1 barel neft 28-30 dollara satılaraq Respublikamızın büdcəsinə əlavə valyuta gəlməsini təmin etmişdir.

FƏSİL III. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ GÖMRÜK NƏZARƏTİNİN ROLUNUN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Respublikamızda gömrük nəzarətinin təşkili prosesində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanları

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə nəzarət-təftiş orqanları arasında əlaqələrin qurulması təşkili və fəaliyyəti çoxəsrlik beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır və bütövlükdə DMN-in məqsədi dövlət maliyyə vəsaitlərinin planlaşdırılması, yaradılması, bölüşdürülməsi və onlardan istifadə edilməsi də daxil olmaqla, sərəncam və icra hərəkətlərinin məqsədmüvafiqliyinin və səmərəliliyinin qanunilik prinsipi əsasında təmin edilməsindən, prinsipi isə müstəqillik, aşkarlıq, qanunilik, obyektivlik, məsuliyyətlik, tarazlıq və sistemlilikdən ibarətdir.

Sxem 3.1.

Göstərilən məqsəd və bir-biri ilə sıx bağlı olan prinsipləri həyata keçirmək üçün ayrı-ayrı dövlətlərdə gömrük maliyyə nəzarəti sistemlərinin təşkilində əsasən ölkəmizdədə nəzarət prosesində aşağıdakı tələblərə həmçinin riayət edilmişdir: [17].

- Gömrük işinə nəzarət edən və nəzarət edilən sistemlərin müvafiqliyinin tənzimlənməsi
- Gömrük işini səciyyələndirilən hər bir subyektinə nəzarət edilməsi;
- Gömrük orqanları nəzarətçilərinin səriştəliliyi, düzgünlüyü, vicdanlılığı, təcrübəliyi və qərəzsizliyi;

- Gömrük maliyyə nəzarəti metodologiyasının qəbul olunması
- inkişafın fasiləsizliyi və təkmilləşdirilməsi;
- prioritetlik;
- nəzarətin lazımsız mərhələ və prosedurdan azad olunması:
- məsuliyyətin vahidliyi (reqlamentləşdirmə);
- qarşılıqlı əlaqə və koordinasiya;
- nəzarət planlarının məxfiliyi;
- iqtisadi səmərəlilik.

Beləliklə, metodoloji əsasları, təşkilati təminatı, normativ hüquqi bazası, nəzarətin metodiki təminat sistemi, elmi-tədqiqat və tədris bazası, maddi-texniki və maliyyə təminatı, təkmilləşdirmə mexanizmi və informasiya-rabitə infrastrukturu olan DMN sistemləri, qanunilik, səmərəlilik, məqsədəmuvafiqlik və təşkilati strukturun optimallığı istiqamətlərində fəaliyyət göstərirlər. Bununla da DMN-in nəticələri sonrakı iqtisadin göstəricilərin planlaşdırılmasında, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, dövlət idarəetməsində büdcə ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsində, dövlət idarəetmə sistemi və strukturunun təşkilində və yenidənqurulmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Demokratik olan ölkələrdə qanunvericilik hakimiyyəti üzrə nəzarət etmə orqanı dövlət maliyyə nəzarətinin ali vəsiləsi hesab edilir. Sahib olduqları xüsusi statusa əsasən həmin orqanlar kənar (büdcənin icra edilməsinə və dövlət idarəetməsinin başqa əməliyyatlarına qarşı əlaqədə) maliyyənin nəzarətini təmsil edirlər. Bir şəkildə, ölkələrdə xüsusi parlament nəzarəti təsisatları mövcudur. Bir çox dövlətlərdə onlar sosial-iqtisadi həyatda və siyasi həyatda hiss olunacaq dərəcədə layiqincə rol oynayırlar. Qeyd edilənlərə misal olaraq, Rusiyada olan - Rusiya Federasiyası Hesablama Palatasım, ABŞ-da yerləşən - ABŞ Konqresinin Baş Nəzarəti (Büdcə-Nəzarəti) İdarəsi, İngiltərədə yerləşən – Gömrük işinə Təftiş İdarəsini- Milli Nəzarət- , Kanadada – Gömrük İşinə Baş Təftiş İdarəsini, İsveçrədə yerləşən - Milli Təftiş Bürosunu, Polşada yerləşən - Ali Nəzarət Palatasım, Yaponiyada olan - Nəzarət-Təftiş İdarəsini, Hindistanda yerləşən- Gömrük işinə dair dövlət hesabatları və büdcə

təxsisatları komitələrini, Braziliyada yerləşən- Federal Hesablama Məhkəməsi, Finlandiyada yerləşən- Dövlət müfəttişim, ÇXR-də yerləşən- Dövlət Şurası yanında Gömrük işinə Nəzarət Nazirliyini, Çexiya Respublikasında mövcud olan - Alı Nəzarət Xidmətini, Avstriyada, AFR-də, Fransada, Rumıniyada, Macarıstanda və İspaniyada -hesablama palatalarının, Latın Amerikasına Ölkələrində olan «Tribunel de suenotos» adlı gömrük orqanlarını misal göstərmək mümkündür. Adı qeyd edilən orqanlardan bir çoxları (Fransa, İspaniya və s.) həm nisbətən məhkəmə hakimiyyəti, bir çoxları isə (ÇXR-də və s.) icra hakimiyyəti səciyyəlidirlər [14, 248].

İnkişaf edən ölkələrdə parlament və hökumət nəzarət və təftiş sistemləri bir-biri ilə əlaqəli olaraq və paralel olaraq fəaliyyət edirlər. Eyni vaxtda parlament nəzarət sistemləri qismən geniş səlahiyyətlərə və imtiyazlara sahibdirlər. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Hesablama Palatası idarəetmə və dövlətin vəsaitlərindən həm dövlət, həm də qeyri-dövlət , yəni özəl olan təşkilatlar tərəfindən istifadə (əsas olaraq, onların təyin edilməsi üzrə xərclənməsi) olunmasına, habelə maliyyə-təsərrüfat prosedurlarının qanuniliyinə bilavasitə nəzarət edilməsindən ayrı, dövlətin xarici və daxili borclardan, federal büdcədənəknar olan fondlar, dövlət mülkiyyətinə sərəncamla bağlı vəsaitlərin büdcəyə girməsi və bank sistemində nəzarəti reallaşdırır, fərqli maliyyə ekspertizaları aparır, büdcə-maliyyə xüsusiyyətli normativ olan hüquqi aktlara (misal, federal büdcənin layihələrinə, Rusiyanın beynəlxalq müqavilələrinə və gömrük işinə dair dövlət proqramlarına) rəylər verir və s., ABŞ Konqresinin Büdcə-Nəzarət İdarəsi əsaslı olaraq dövlətin vəsaitlərinin idarə olunmasında nazirlik və əsas idarələrə, hökumət sifarişlərinin reallaşdırılmasında isə şəxsi firmalara müntəzəm nəzarət edir. Almaniyadakı Federal Hesablama Palatası bu cür məsələlərdə hər bir federal müəssisələrə, sığorta idarələrinə, dövlətin əlli faizlik iştirak hissəsi olan şəxsi müəssisələrə, həmçinin dövlət vəsaitlərinə sərəncam verən bütün başqa təşkilatlara və idarələrə olan nəzarəti reallaşdırır. Avstriyanın Hesablama Palatası tək federasiyanın dövlət təsərrüfatlarının deyil, həmçinin xeyriyyə və başqa fondlarla və idarələrlə əlaqəli olan və federasiya orqanları ilə idarə olunan maliyyə fəaliyyətinin yoxlanmasını aparmaq səlahiyyətinə sahibdir. Macarıstanın Dövlət Hesablama

Palatası, bundan başqa, Vergilər İdarəsinin, Dövlət Gömrükxanasının və həmçinin partiyaların fəaliyyətlərini yoxlayır.

Federal dövlətlərin nazirlikləri və baş idarələri isə, onlar daxili nəzarət - təftiş şirkətlərinə sahibdirlər. Hər bir bu cür təşkilat həmin nazirlik və həmin baş idarənin nəzarət etmə məqsədlərinin və vəzifələrinin reallaşdırılması üçün nəzərə alınmışdır. Özü də öhdəliklərindən asılı olaraq, onlar həm sahənin nəzarətini (ona birdə idarədaxili nəzarətdə deyirlər), həmçinin sahələrarası nəzarəti reallaşdırma bilərlər [9, 108].

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyində ali DMN qurumlarına icra səlahiyyətləri verilməmişdir (bunun nəticəsi kimi, onların funksiyaları ötürülmüş səhvlərin və sui-istifadə **faktlarının** qeyd olunması və bu haqda informasiya verilməsi ilə məhdudlaşdırılır).

Misal üçün, anqlosaks nəzarət sisteminə daha çox üstünlük verilən ölkələrdə nəzarət orqanlarının işləri nəzarət haqda olan hesabatın hazırlan edilməsi ilə bitir. Cəzanın müəyyənləşməsini və dəqiqləşdirici tədbirlərin görülməsini başqa orqanlar həll edilir: yönəldici və inzibati tədbirləri müəyyən parlament orqanlarının nəzarəti ilə icra hakimiyyəti orqanları müəyyən edirlər, əgər cinayət qanunvericiliyinin pozuntusuna yol verilmişdirsə, onda bu iş məhkəmə hakimiyyətinin orqanlarına verilir.

Eyni vaxtda bəzi dövlətlərin (məsələn, Çexiya Respublikası, Latviya Respublikası, Fransa Respublikası, İspaniya Respublikası və s.) qanunvericiliyi ali DMN orqanlarına yoxlanılmış şəxslərə və obyektlərə pul cəriməsi vermək hüququ verir. Bundan başqa, Fransa, Braziliya, İspaniya, İtaliya və başqa ölkələrin ali DMN orqanlarının həmçinin yurisdiksiya məsələlərində səriştəli şəkildə mühakimə hissələri vardır. Bununla əlaqəli bir neçə məsələyə diqqət verək.

Çatışmazlıqların aradan götürülməsi məqsədilə tədbirlər görmək sahəsində konkret səlahiyyətlərə sahib olan bu dövlətlərin ali DMN orqanları təftiş hesabatlarında tələb olunan tədbirlərin reallaşmasına daha böyük təsir edə bilirlər.

Həm hökumətdən, həmçinin də parlamentdən asılı olmadan, tamamən müstəqil

fəaliyyətdə olan İsveçrənin ali nəzarət orqanı olan Milli Təftiş Bürosunun (MTB) habelə ölkənin parlamentinin də (onun hər komitəsi də daxil olunmaqla) hər hansı tapşırıqların verilməsi və ya yoxlamaların aparılması üçün uyğun hesab edilən obyektlər təklif etmək hüququna sahib deyildir. Parlament MTB-nin fəaliyyətinin ancaq ümumi yönlərini müəyyənləşdirə bilər. Həmin istiqamətlər büdcəyə aid təkliflərə baxılması ilə bağlı, MTB-nin nəzərinə çatdırılır. Onu da bildirmək lazımdır ki, MTB-nin qüvələri ilə ayrı ayrılıqda tədqiqatların aparılması haqqında İsveçrə parlamentinin bütövlükdə xüsusi qərarları MTB ilə razılığa gəldikləri və MTB bu qərarları nəzərdən keçirməlidir.

Bilindi ki, maliyyə nəzarəti nazirlikləri, dövlət komitələri və başqa dövlət idarəetmə orqanları idarə elədikləri şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat nizamı üzrə nəzarəti özlərinin mərkəzi aparatlarında olan struktur sahələri ilə reallaşdırırlar. Bu mənada AFR-in praktikasında Hesablama Palatasının fəaliyyətinə kömək etmək məqsədilə nazirlik və əsas idarələr çərçivəsində iki mindən yuxarı əməkdaş olan yüzə yaxın ilk yoxlama qrupları əmələ gəlmişdir. Həmin qruplar yoxlanılmış idarələrə inteqrasiya olunarsa da qrupların fəaliyyətinə rəhbərliyi birbaşa Hesablama Palatası reallaşdırır.

DMN-in buna oxşar modeli İsveçrədə də vardır. Məsələn, İsveçrənin federal hökumətinin maliyyə nəzarət edənləri tabe olduqları strukturların (məhkəmələr və dövlət idarələri və müəssisələri də aid olunmaqla) maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasına cavabdehdir və eyni dövrdə bu strukturların rəhbərliklərinə tabedirlər (beləki nəzarət funksiyalarını reallaşdırarkən onlar struktur rəhbərlərindən asılı vəziyyətdə olmurlar). Maliyyənin nəzarətçilərinin rəqlament işləri MNBI-də (İsveçrədə maliyyə sferasında nəzarət üzrə parlamentin səlahiyyətlərini reallaşdıran, inzibati cəhətdən İsveçrənin Maliyyə Departamentinə tabe olunsada, eyni vaxtda öz hərəkətlərində tamamilən müstəqil olan xüsusi ali maliyyə nəzarəti orqanı) təsdiqlənir. Vacib olduqda əsas idarə maliyyə nəzarətçilərinin dəyişməsi haqqında federal hökumətin müzakirəsinə çıxmasına görə təqdimat vermək hüququna sahibdirdir. Bundan başqa, Maliyyə Nəzarəti Baş İdarəsi maliyyə nəzarətçilərinin fəaliyyətinə nəzarət edir və onlarla sıx münasibətdə fəaliyyətdədirlər. Maliyyənin nəzarətçiləri

illik olan yoxlamaların planlarını və aparılan hər bir yoxlamanın yekunlarını (aşkar edilmiş pozuntular haqqında cəld xəbər vermək şərtilə) əsas idarəyə baxılmağa görə təqdim olurlar. Habelə baş idarənin mövcud funksiyalarına maliyyə nəzarət edənlərinin peşə hazırlığı və təzədən hazırlıq keçmələri də aiddir.

ABŞ-la fərqləndirdikdə xərclərin və büdcənin kəsirinin çox olduğu Avropa dövlətlərinin hökumətləri onun aşağı salınmasını maliyyə strategiyasının başlıca vəzifəsi kimi hesab etsələr də, özünün maliyyə imkanlarını real olaraq dəyərləndirir və tək qayda olaraq büdcənin tam şəkildə balanslılığının təmin olunmasını başlıca məqsəd kimi sayırlar. Həmçinin müəyyən dərəcədə qəbul olunan büdcənin kəsiri iqtisadi artım amili olaraq nəzərdən keçir. Bir çox iqtisadçılar bu cür hesab edirlər ki, iqtisadi artıma çatmaqdan ötrü dövlətin xərcləri aşağı salınmalı, dövlətin iqtisadiyyata olan müdaxiləsi zəifləməli, vergilər isə bacardıqca aşağı salınmalıdır. Başqa iqtisadçılar isə ÜDM-in təzədən bölüşdürülmüş hissəsinin minimum şəkildə maddi tələblərinin ödənməsi üçün azlıq edir fikrindədirlər. Hər qrupda olan iqtisadçılar özlərinin mövqelərini sübut etməkdən ötrü beynəlxalq praktikaya müraciət edirlər. I - qrup iqtisadçılar Asiya dövlətlərinin praktikasına çox yer verirlər, çünki keçid dövründə fəaliyyətdə olan bu dövlətlərdə ÜDM-də dövlətin xərclərinin xüsusi çəkisi az olsa da, artımın tempi çox yüksəkdir.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin gücləndirilməsinin tərəfdarları olan iqtisadçılar isə əksinə, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik Ölkələrin təcrübəsinə əsaslanırdılar. Bu ölkələrdə, əsasən Avropa ölkələrində dövlət xərclərinin ÜDM-in dövlət tərəfindən tutduğu xüsusi çəkisi 50%-dən yuxarıdır. Odur ki, iqtisadi artım ilə ÜDM-in dövlət tərəfindən yenidən bölüşdürülən hissəsi arasında olan asılılığı daha geniş tarixi planda nəzərdən keçirmək lazımdır ki, ümumi bir qanunauyğunluq müəyyən edilmiş olsun. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada istehsal amillərinin (əmək və kapital) təklifi, onlardan istifadənin səmərəliliyi ilə müəyyən olunan dövlət xərcləri və iqtisadi artım templəri arasında mürəkkəb dialektik qarşılıqlı asılılıq vardır.

Fikrimizcə, inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərlə və dövlət

xərclərinin xüsusi çəkisi arasında obyektiv əlaqənin olduğunu göstərməklə yanaşı belə hesab edirik ki, bu əlaqə heç də tam asılılıq əlaqəsi deyildir. Adambaşına düşən ÜDM-in səviyyəsi üçün geniş göstəricilər sistemi uyğun gəlir ki, bu göstəricilər səviyyəsi konkret şəraitdən və dövlət öhdəliklərindən asılıdır [7, 178]. Odur ki, dövlət xərclərinin müəyyən səviyyəsinə nail olunması ideal məqsəd kimi qəbul edilə bilməz. Bir qayda olaraq ABŞ-da maliyyə-büdcə siyasətində əsas meyl yeni iş yerlərinin açılmasına, uzunmüddətli layihələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinə, kapital bazarlarında borcların azaldılmasına istiqamətləndirilmişdir.

3.2. Azərbaycanda gömrük nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması yolları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyatda rolunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, maliyyə nəzarətinin məzmunu və metodlarında ciddi dəyişikliklər baş verməlidir.

Gömrük maliyyə nəzarətinin dairəsi getdikcə məhdudlaşmalı, o, daha çox makroiqtisadi proseslər dairəsində təmərküzləşməlidir. Bununla yanaşı, auditor fəimaları və sərbəst auditorlar tərəfindən qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənməli, onun forma və məzmunu dəyişməlidir. Hesabat sənədləri maliyyə nəzarətinin başlıca obyektidir: bu baxımdan, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində ölkədə mühasibat, büdcə və vergi uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə konseptual və qanunvericilik bazasının yaradılmasından asılıdır. Maliyyə nəzarətinin təşkilinin prinsipləri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- maliyyə nəzarətinin tam aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi. Bu zaman müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacibdir;

- gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin qarşısının alınması tədbirlərinin müəssisələrin strateji planlarında nəzərə alınması və onların bütün fəaliyyəti boyu istifadə olunması;

-təftişin hərtərəfliliyi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti genişləndiyi üçün təftişin hərtərəfli qaydada həyata keçirilməsi çox vacibdir;

-nəzarətin demokratik əsaslarda həyata keçirilməsi, yəni nəzarətin tam qanunvericilik əsasında reallaşdırılması.

Əvvəlcədən maliyyə nəzarəti planlaşdırma, layihələşdirmə, proqnozlaşdırma mərhələsindən keçməli və idarəetmə sahəsində optimal qərarlar qəbul edilməsinə xidmət etməlidir.

Cari maliyyə nəzarəti istehsalın operativ idarə olunmasına yönəldilməli, operativ idarəetmənin tərkib hissəsinə daxil olaraq, müəssisənin iqtisadi və texniki cəhətdən nizama salınmasının əsasını təşkil etməlidir.

Auditor yoxlamaları zamanı əldə edilmiş düzgün informasiyanın olması kapital bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltməyə kömək edir və müxtəlif iqtisadi tədbirlərin nəticələrini qiymətləndirməyə, proqnozlaşdırmağa imkan verir. Müəssisələrin fəaliyyətinin və onlar tərəfindən qanunvericiliyə riayət edilməsinin nəticələri haqqında müstəqil auditor rəyi dövlətə iqtisadiyyat və vergiyə cəlb etmə sahəsində qərarların qəbul edilməsi üçün zəruridir. Auditor nəzarəti inkişaf etdirilməlidir, onun fəaliyyət sferası ölkədə sivilizasiyalı bazar münasibətləri inkişaf etdikcə genişləndirilməlidir, auditor xidməti işçilərinin ixtisas səviyyəsi artırılmalıdır. Çünki xüsusi firma və şirkətlərin maliyyə risklərinin artmaqda olan rəqabət şəraitində maliyyə risklərinin azaldılması məqsədilə onların xidmətinə olan tələbat da artacaqdır. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsində, ilk növbədə, bu nəzarətin ən müasir forması olan auditor xidmətinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir çox hallarda maliyyə nəzarəti sisteminin koordinasiya olunmaması və eyni təşkilatda eyni zamanda bir neçə nəzarətedici orqanların yoxlamalar aparması bu nəzarətin səmərəsini aşağı salır. Fikrimcə, belə halların aradan qaldırılması, həmçinin nəzarətedici orqanların əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi və onların maddi stimulyasiya mexanizminin yaradılması bir çox problemlərin həllini təmin edə bilər. Belə münasibət maliyyə nəzarətinin vahid sistem kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan

yarada bilər.

Müasir dövrdə kənar auditin və dövlət nəzarətinin işinin asanlaşması üçün daxili auditin iş sənədlərinin, həmçinin daxili auditorların işə cəlb olunması təcrübəsindən geniş istifadə olunmalıdır. Daxili auditin effektivliyi yoxlanılan təşkilatın daxili nəzarətinə inam faktorudur və yoxlamanın həcmi ilə ona çəkilən xərci əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Məsələn, daxili auditin effektivliyindən kənar auditin strukturu, həcmi və uyğun olaraq, dəyəri asılıdır. Buradan göründüyü kimi, daxili auditin kriterilərinin müəyyən edilməsi gərəkliyi meydana çıxır. Bu kriterilər arasında daxili auditin etik normaları və onların gözlənilməsi daxili auditin yüksək keyfiyyətinin təminatıdır.

Maliyyənin idarə edilməsi ümumi maliyyə siyasəti ilə əlaqədar dövlətin fəaliyyətini, maliyyə planlaşdırılmasını, maliyyə ehtiyatlarının əlaqələndirilməsini, maliyyədən iqtisadi və sosial siyasətin mənafeyi üçün istifadəni, maliyyə qanunvericiliyinin işlənməsini əhatə edir. Buraya büdcənin tərtibi və istifadə edilməsi, vergilərin yığılması, istiqrazlar və qiymətli kağızların buraxılışı, dövlət borclarının idarə edilməsi daxildir.

Maliyyə siyasətinin bir sıra məsələləri Milli Məclis tərəfindən nizamlanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə işi bir neçə təşkilat arasında bölünərək idarə olunur. Maliyyə Nazirliyinin əsas funksiyalarına maliyyə və vergi siyasətinin işlənməsi, maliyyə qanunlarına riayət olunması üzərində nəzarət, hökumətin maliyyə agentinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, pulun (manatın) buraxılışı və pul qanunlarının emissiyası aiddir. Maliyyə Nazirliyinin bölmələrindən biri daxili mədaxillər xidmətidir. O, respublika büdcəsinə daxil olan vergi gəlirlərinin böyük bir hissəsini əhatə edir. Mədaxillərin yığılması üzərində səmərəli nəzarətin yaxşı təşkili üçün daxili mədaxillər xidməti yerləşdirmə prinsipi əsasında təşkil edilməlidir. Maliyyənin idarə edilməsində ABŞ-da maliyyənin idarəsinin öyrənilməsi diqqətəlayiqdir. ABŞ-da üç səviyyədə milli, regional və dairə maliyyə idarəetməsi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikasında ABŞ təcrübəsindən istifadə edərək, vergi təşkilatlarının təbəçiliyinin Maliyyə Nazirliyinə verilməsi iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olardı.

Məda xillərin yığılması ilə gömrük xidməti də məşğul olur. O, eyni zamanda, vergi rüsumları toplamaqla bərabər, gömrük qaydalarına riayət edilməsi üzərində nəzarət edir. Bu təşkilatın da təbəçiliyinin Maliyyə Nazirliyinə verilməsi dövlətin maliyyə işləri üzərində nəzarətini asanlaşdırardı. Maliyyə Nazirliyində, ABŞ-da olduğu kimi, daxili istiqraz və qiymətli kağızlar məsələləri ilə məşğul olan xidmət və dövlət borcları idarəsinin təşkili məqsədəuyğun olardı. ABŞ-da çoxlu müxtəlif dövlət qiymətli kağızları mövcuddur ki, onların köməyi də müvəqqəti olaraq sərbəst pul vəsaitləri səfərbər edilir. Azərbaycanda da bu təcrübənin öyrənilməsi məqsədəuyğundur.

Misal üçün, əmanət istiqrazları şöbəsi (bu şöbənin geniş kontor şəbəkəsi vardır ki, bu, bütün ölkəni əhatə edir), dövlət borclarının idarəedilməsi şöbəsi istiqrazlar və qiymətli kağızlar üçün faizlərin və borcların əsas məbləğinin ödənilməsi də məşğul olur.

Maliyyə Nazirliyi tərkibində habelə pul tədavülü üzərində nəzarətçi xidməti də fəaliyyət göstərməlidir. Milli Bank üzərində nəzarət onun öhdəsinə düşməlidir. O, yeni Milli Bank şöbələrinin yaradılmasına, rayon banklarının milli banklar səviyyəsinə keçirilməsinə, Milli Bank bölmələrinin birləşdirilməsi və onların filiallarının açılmasına icazə verməlidir. Pul kəsilməsi bürosu pulun və medalların kəsilməsinə rəhbərlik edir. İnzibati büdcə idarəsi (ABŞ-da ikinci maliyyə idarəsi) mərkəzi təşkilat olmaqla, proqnozlaşdırmanı, idarəetməni, nəzarəti, hökumət proqramının əlaqələndirilməsini və onların maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Bu idarənin maliyyə vəzifələri arasında ölkə büdcəsinin tərtibi və maliyyə proqramının işlənilməsi, ölkə miqyasında büdcənin idarə edilməsi üzərində operativ nəzarətin həyata keçirilməsi vardır. Ölkəmizdə bu idarə üzərinə bir sıra inzibati funksiyalar qoyularsa, idarə yüksək icra hakimiyyəti təşkilatları sistemində ən aparıcı idarələrdən birinə çevrilər. Əsas ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan və son on il ərzində ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində müstəqil Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyəti, o cümlədən onun bir növü olan auditor xidməti durmadan və intensiv şəkildə inkişaf

edir.

Milli audit qanunvericiliyinin təməl daşı olan “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi də (16 sentyabr 1994-cü il) ölkəmizdə auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsinin əsası qoyulmuş və sonrakı illərdə auditin inkişafı üçün zəruri olan mükəmməl qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Respublikamızda auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsində və inkişafında ölkələrin qanunvericilik aktları ilə yanaşı, milli audit standartları da müstəsna rol oynayır. Milli audit standartlarının hazırlanması və qəbul edilməsindən əsas məqsəd auditə dair vahid baza tələblərini formalaşdırmaq və auditin keyfiyyətinin normativ tələbləri müəyyənləşdirməklə, auditin etibarlılığına təminat verməkdir. Bu baxımdan, əsas vəzifələrindən biri respublikamızın ərazisində auditor fəaliyyətini tənzimləmək və bu sahənin normativ hüquqi bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi olan Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası tərəfindən 2000- 2015-ci illər ərzində Beynəlxalq Mühəsiblər Federasiyası (IFAC) və Audit təcrübəsi üzrə Beynəlxalq Komitə (IAPC) tərəfindən işlənib hazırlanan və dünya praktikasında tətbiq olunan beynəlxalq audit standartlarına uyğun və ölkəmizin qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq, 42 milli audit standartı və “Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsi”, 30-dək digər normativ sənədlər, 9 sahəvi audit proqramı, o cümlədən banklarda, səhmdar cəmiyyətlərdə, investisiya fondlarında, sığorta təşkilatlarında, bələdiyyələrdə, mövcud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə və qeyri-hökumət təşkilatlarında auditin aparılmasına dair proqram, vergi auditinin və əmlakın qiymətləndirilməsinin audit proqramları hazırlanaraq, Palata Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş və auditorların istifadəsinə verilmişdir.

Şübhəsiz ki, indiyədək görülmüş işlər, gələcəkdə atılacaq inamlı və uğurlu addımlar auditin əhatə dairəsinin xeyli genişlənməsinə və auditor xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, ölkə iqtisadiyyatında maliyyə şəffaflığının gücləndirilməsi, maliyyə vəsaitlərindən təyinatına uyğun istifadə edilməsi və xərclərin səmərəliliyinin artırılması sahəsində auditin rolunun xeyli artmasına xidmət edəcəkdir.

Ölkəmizdə aparılan iqtisadi və sosial islahatlar nəticəsində makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsi xeyli yüksəlmiş, son üç ildə ÜDM 2 dəfə, bütün maliyyə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşu 1,4 dəfə, büdcənin gəlir və xərcləri 2,9 dəfə artmışdır 2006-cı ildə büdcə gəlirlərinin 67 faiz, xərclərinin isə 64 faiz artması proqnozlaşdırılmışdır. Dövlət büdcəsi inkişaf və quruculuq büdcəsinə çevrilmiş, büdcənin şəffaflığının təmin edilməsi, normativ hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. İqtisadiyyatın və sosial sahələrin sistemli inkişafına zəmin yaradan dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin ildən-ilə artdığı, habelə büdcə-vergi intizamının daha da möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi qəbul olunduğu müasir şəraitdə büdcə vəsaitinin səmərəli və təyinatına uyğun istifadə olunması, büdcə gəlirlərinin vaxtında daxil olmasının təmin edilməsi maliyyə nəzarətinin daha da təkmilləşdirilməsini və onun normativ hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsini tələb edir.

Son illərdə maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən bir sıra fərmanlar imzalanmışdır. Bu fərmanlar maliyyə nəzarəti mexanizminin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasına, iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir göstərən halların və lüzumsuz yoxlamaların aradan qaldırılmasına zəmin yaratmışdır. Lakin onu da vurğulamaq lazımdır ki, nazirlik, komitə və digər icra hakimiyyəti orqanlarında nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi yersiz yoxlamaların sayının azalmasına şərait yaratsa da, mövcud nəzarət orqanlarının köməyi ilə vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi və büdcədən maliyyələşən təşkilatların maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Bununla əlaqədar mövcud tələblərə cavab verən daxili nəzarət qurumlarının yenidən yaradılması məsələsinə baxılması məqsəduyğun olardı. Eyni zamanda, nəzarət orqanlarında çalışan mütəxəssislərin peşə hazırlığının yüksəldilməsi və onların iş qəbulunun, digər dövlət orqanlarında olduğu kimi, test imtahanları ilə həyata keçirilməsi vacibdir.

Təcrübə göstərir ki, hazırda maliyyə nəzarəti sistemində cari və operativ

nəzarətin rolunun daha da artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sonradan nəzarət formasında aparılan sənədli yoxlamaların nəticələri göstərir ki, bir çox təşkilatlar büdcə vəsaitindən təyinatına uyğun və səmərəli istifadə etmir, vergilərin vaxtında və tam ödənilməsindən yayınırlar. Aparılan yoxlamalar nəticəsinin bunların əksər hallarda aşkara çıxarılmasına baxmayaraq, onların tam bərpa edilməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Bir çox hallarda isə vəsaitinin müəyyən hissəsini bərpa etmək hətta mümkün olmur. Bunu Maliyyə və Vergilər nazirliklərinin apardığı yoxlamaların nəticələri bir daha sübut edir. Digər tərəfdən, vəsaitlərin öz təyinatından yayındırılması nəzərdə tutulan bəzi xərclərin maliyyələşdirilməsində və həmin tədbirlərin həyata keçirilməsində müəyyən problemlər yaradır. Ona görə də bizə elə gəlir ki, müasir dövrdə cari və operativ nəzarətin rolu və əhəmiyyətinin yüksəldilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyətinin yüksəldilməsində mühüm məsələlərdən biri onun şəffaflığının təmin edilməsidir. Bu məqsədlə aparılan yoxlamaların nəticələrin mətbuatda vaxtında işıqlandırılması vacibdir. Bütün bunlar göstərir ki, maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişahının təmin edilməsində, büdcə gəlirlərinin vaxtında və tam daxil olmasında, dövlət vəsaitinin öz təyinatına uyğun və səmərəli istifadə olunmasında zəruri şərtlərdən biridir. Azərbaycanın vergi sisteminin formalaşmasının qanunvericilik bazasını təşkil edən Vergi Məcəlləsində iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasına yönəldilmiş bir sıra dəyişikliklər edilsə də, bəzi vergi növlərinin məsələn, mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, həmçinin mahiyyətə vergi növü olan sosial sığorta ayırmalarının dərəcələri bir qədər aşağı salınsa da, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrindən daxil olan vergilərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmamışdır. Bu təkcə vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə deyil, həm də vergi inzibatçılığında, vergilərin qanunvericilik əsasında tətbiqində, vergilərin yığılmasına nəzarətdə mövcud olan bir sıra qüsurlarla bağlıdır. Vergi qanunvericiliyinin aparılacaq dəyişiklikləri ilə yanaşı, vergi xidməti orqanlarında da ciddi islahatlar aparmaq lazımdır. Bu islahatlar həm də bütöv cəmiyyəti əhatə etməlidir. Dövlət

sahibkarlar və ayrı-ayrı vətəndaşlar vergi fəaliyyətində vergi münasibətlərində rəqib kimi deyil, hüquqları və məsuliyyətlərini tam reqlamentləşdirilmiş tərəfdaşlar kimi çıxış etməlidirlər. Bu məqsədə çatmaq üçün respublikanın vergi xidməti sistemində əsaslı təşkilati dəyişikliklər aparılmalı. özünü doğrultmayan strukturlardan imtina edilməli və dünya təcrübəsində vergi fəa üyyəti sahəsində uğurla sınaqdan çıxmış metodlara üslünlük verilməlidir. Vergi xidməti orqanının yeganə funksiyası ölkənin vergi qanunvericiliyinə inzibatçılıq etməkdir. Yəni vergilər haqqında qanuna əməl edilməsi, vergilərin düzgün hesablanması və vaxtında büdcəyə köçürülməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir. Vergi xidməti aparatı əsasən funksional prinsip əsasında təşkil olunmalıdır. Belə təşkilin üstünlüyü mövcud kadrlardan daha səmərəli istifadə edilməsindədir. Doğrudan da bölmələrini ayrı-ayrı vergi növün və ya vergi ödəyiciləri tipi üzrə təşkilində onlar arasında mənası olmayan rəqabət yaranır. Funksiyaların təkrarlanması və mütəxəssislərinin bölüşdürülməsində çevikliyin azalması baş verir.

Vergi növləri üzrə şöbə bölgüsü ancaq hər hansı yeni vergi növünün tətbiqi zərurəti yarandıqda və həmin verginin təşkilinin bütün ünsürlərinin məsuliyyətinin bir şəxsə yaxud bir qrupa həvalə edilməsi məqsədəuyğun olduqda yəl verilə bilər. Buna görə də gələcəkdə vergi xidməti orqanının ümumi strukturu vergi növləri üzrə bölgüdən imtina etməli və bütövlükdə funksional prinsip üzrə bölgüyə keçməlidir. Son illərdə vergi orqanları öz işini yenidən qurmaq, vergi yığımlarını yaxşılaşdırmaq üçün dünya təcrübəsində sınaqdan çıxmış metodlara yiyələnməyə xeyli cəhdlər göstərsələr də hazırda vergi ödəməkdən yayınma, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının pəzulması halları qalmaqdadır. Təsərrüfat subyektlərinin öz vergiqoyma bazasını düzgün formalaşdırması və qanunla müəyyən olunmuş qaydada və həcmdə hesablanmış vergi məbləğini vaxtında dövlət büdcəsinə köçürməsinə təmin etməyə qabil olan, vergiqoyma subyektinin bütün ünsürlərini, ayrı-ayrı vergi növlərini, müxtəlif vergi tədiyəçiləri- ni ölkənin bütün səviyyəsində idarə olunan və istiqamətləndirilən, makro və mikro səviyyədə dövlətin bütün fiskal mənafeələrini təmin edə bilən vergi nəzarətinin təşkili vacib məsələlərdəndir. Əhalinin, ayrı-ayrı

müəssisə və təşkilatların könüllü və şüurlu ələqə, vergi qanunvericiliyinə və vergi öhdəliklərinə əməl etməyə hazır ətmaq səviyyəsi onların vergi orqanlarının nə dərəcədə ciddi, səmərəli, təsirli və nüfuzlu bir nəzarət orqanı kimi qəbul etməsindən asılıdır. Bundan ötrü vergi xidməti orqanları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

Xarici ölkələrdə nəzarət orqanlarının kadrlarına çox yüksək tələblər irəli sürülür, bu fəaliyyətlə məşğul olan orqanların idarəetmə aparatlarının formalaşması zamanı ali kateqoriyalı mütəxəssislərdən, elmi işçilərdən istifadə olunur. Məsələn, ABŞ-ın Baş Nəzarət İdarəsinin işçilərinin 76%-ni magistrlər və elmlər daktərləri təşkil edirlər, fransa. Almanıya, Kanada, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə nəzarət fəaliyyəti ilə məşğul olan kadrların hazırlanması ilə xüsusi universitetlər, akademiyalar və elmi-tədqiqat institutları məşğul olur. Bilik səviyyəsinin artırılması zamanı həmin işçilər xidməti pillələrdə daha yüksək vəzifələrə irəli çəkilir və onların məvacibləri artırılır. Odur ki, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, respublikamızda da nəzarət fəaliyyətinin ən mühüm sahələrdən biri olan vergi auditi diqqət mərkəzində olmalı, dövlət auditinin ən mühüm alətlərindən birinə çevrilməlidir.

Qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının, təlimatların və metodiki göstərişlərin tez-tez dəyişilməsi vergi ödəyicilərinin isə bunların çəx hissəsindən xəbərsiz olması onlar tərəfindən büdcəyə çatması vəsaitlərin düzgün hesablanmaması ilə nəticələnir ki, bu da əlavə maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsinə şərait yaradır. Bazar prinsipini öz mütəşəkkilliyi ilə fərqlənən xarici ölkələrdə vergi orqanları iqtisadiyyatın tənzimləyici funksiyasını vergi ödəyiciləri ilə sıx əlaqədə həyata keçirirlər. Bu əlaqələr respublikamızın vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında münasibətlərdə ifadə olunmalıdır. Belə ki, hər bir vergi ödəyicisi lazımi qədər vergi informasiyası ilə təmin olunmalıdır. Eyni zamanda, vergi müfəttişlərinin nəyi və necə yoxladıqları barədə hər bir hüquqi və fiziki şəxsin müfəssəl məlumatı olmalıdır. Vergi xidməti sistemində ikinci vacib məsələ kompüter şəbəkəsi və məlumat bazasının tətbiqi əsasında vergi qoyma fəaliyyətinin prinsipinə yeni texnologiyasının yaradılmasıdır. Vergi xidməti orqanları qısa müddətdə ən müasir kompüter texnikası və telekommunikasiya vasitələri ilə təmin olunmalı, onların iqtisadi fəaliyyətlə bağlı

hər cür informasiya əldə etmək imkanları genişləndirilməli, vergi orqanlarının daxili və beynəlxalq informasiya şəbəkəsinə qoşulması təmin olunmalıdır. Vergi ödəyicilərinin ümumdövlət uçotu və onların üzərində nəzarət sistemi yaradılmalı, əldə olunan uçot məlumatları Daxili İşlər Nazirliyinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin və digər orqanların məlumat bazası ilə əlaqələndirilərək müqayisə edilməlidir. Bu məsələnin həlli vergi ödəyicilərinin daha dəqiq uçotunu və qeydiyyatını təmin etməklə yanaşı, vergi ödəmələri üzərində daimi nəzarəti də həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Bunun sayəsində həm də vergi ödəyicilərinin müntəzəm olaraq vergiqoyma sahəsinin müxtəlif sorğu məlumatları əldə edilməsinə, gələcəkdə isə vergi ödəmələrini və vergi bəyannamələrini doldurulmasını kompüter vasitəsilə həyata keçirməyə imkan yaranacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət vergi orqanları mövcud vergi qanunvericiliyi, öz səlahiyyətləri, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələrini həmçinin hazırlanmış təlimat və metodiki göstərtişlər haqqında kütləvi informasiya vasitələrində məsləhət və izahatlar verməli, müxtəlif əyanı vəsaitlər və kitablar nəşr etdirməlidirlər vergi xidməti orqanlarının apardığı yoxlamaların təhlili göstərir ki, müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslər vergi qanunvericiliyini, bəzən özləri də bilmədən, düzgün başa düşməmək ucbatından pozurlar. Bundan isə, birinci növbədə, büdcə ziyan çəkir. Üçüncü vacib məsələ vergiqoyma metodikasının keyfiyyətə təkmilləşdirilməsidir. Vergi intizamını pozanlara diqqət daha da artırılmalı. vergidən yayınma metodları vaxtaşırı tədqiq olunmalı, onların aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər görülməlidir. Vergi Xidməti orqanlarının fəaliyyətinin düzgünlüyü üzərində daimi nəzarət həyata keçirmək üçün daxili audit sisteminin tətbiqi çox əhəmiyyətli ola bilər. Bütün bunlar vergi xidməti orqanlarının operativ işinin məzmununu keyfiyyətə dəyişməyə və səmərəliliyini xeyli yüksəltməyə imkan verə bilər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFKƏR

Bazar iqtisadiyyatına keçidin müasir mərhələsində milli iqtisadiyyatın ən xarakterik cəhəti onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsidir. Bu isə bir tərəfdən dövlətin iqtisadiyyata təsirinin səmərəli vasitə və üsullarının axtarılmasını, digər tərəfdən də bu və ya digər iqtisadi siyasət tədbirlərinin təsiri altında iqtisadiyyatın dəyişmə istiqamətinin və dövlətin iqtisadi siyasətinin alternativ variantlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin həll edilməsini aktual edir.

İqtisadiyyatın, xüsusilə idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsinin ən geniş yayılmış və mühüm vasitəsi kimi gömrük tarifləri çıxış edir. Onu da qeyd edək ki, son dövrlərdə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük tariflərinin rolunun xeyli azalmasına baxmayaraq, iqtisadi dayaqları yenidən formalaşan gənc ölkə üçün gömrük-tarif tənzimlənməsinin müxtəlif formalarından istifadə edilməsi olduqca vacibdir.

Gömrük tarifləri idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsində tətbiq edilən ən fəal və ənənəvi tədbirlərdən biridir. Təcrübədə idxal, ixrac və tranzit mallarına tətbiq edilən gömrük tarifləri bir - birindən fərqləndirilir.

İdxal rüsumlarına, yəni Ölkəyə gətirilən mallara tətbiq edilən vergilərə daha çox rast gəlinir. Onu da qeyd edək ki, idxal vergiləri milli iqtisadiyyata himayədarlığın başlıca vasitəsidir.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən dünya dövlətləri müxtəlif məqsədlərə (yerli istehsalın müdafiəsi, məşğulluğun zəruri səviyyəsinin saxlanması, yeni rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılması və s.) nail olmaq üçün bu və ya digər səviyyədə himayədarlığın həm tarif, həm də qeyri-tarif formalarından fəal istifadə edir. Odur ki, iqtisadi sistemini bazar münasibətlərinə transformasiya edən Azərbaycanın yerli istehsalı stimullaşdırmaq və məşğulluğun səviyyəsini artırmaq, gənc istehsal sahələrini müdafiə etmək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi inkişafı tənzimləmək üçün gömrük tariflərinin bu və ya digər formasından geniş

istifadə etməsi məqsədəuyğundur.

Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının formalaşmasında dünya təcrübəsi ilə yanaşı, milli iqtisadiyyatın spesifik xüsusiyyətləri, beynəlxalq əmək bölgüsünün tələbləri, yaxın və uzaq xarici ölkələrlə ticarət rejminin optimallığı da nəzərə alınmalıdır.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı yolu gedən müstəqil respublikamızda vergidən yayınmanın qarşısının alınmasında xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmək olar.

Xarici investisiyaların istehsal sferasına axınını stimullaşdırmaq məqsədilə kommersiya ilə məşğul olan strukturlara daha ağır vergi mexanizmi tətbiq edilməlidir. İstehsalla məşğul olan müəssisə və firmaların normal fəaliyyəti üçün hər cür stimullaşdırıcı şərait yaradılması, onlara güzəştli vergi sistemi tətbiq etməklə yanaşı, bank kreditlərinin də güzəştli şərtlərlə verilməsi məqsədəuyğundur.

Xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və iqtisadiyyatın açıqlığı gömrük tarif tənzimlənməsi mexanizminin reallaşdırılmasına şərait yaratmışdır. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində, sosial iqtisadi proseslərin idarə edilməsində gömrük vergilərinin yeri və rolunu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək məqsədəuyğundur:

1. Gömrük ödəmələrinin idxal və ixracdan asılılığını xarakterizə edən gömrük daxilolmalarının səviyyəsi;
2. Gömrük daxilolmalarının Ümumi Daxili Məhsula nisbətən elastikliyi;

Araşdırmadan görünür ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadiyyatın dirçəldilməsində, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasında, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında gömrük vergi və rüsumlarının mühüm rolu olmuşdur. Bununla yanaşı daxili bazarın müdafiəsinə və ixrac potensialının yüksəldilməsinə yönəldilən gömrük tarif tənzimlənməsindən tam istifadə olunmamışdır.

Müasir mərhələdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilən gömrük tarif tənzimləmə mexanizmi fəal və çevik gömrük siyasətinin həyata keçirilməsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi

maraqlarının qorunması üçün əsas şərtidir.

Beynəlxalq aləmdə xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə olunan ən mühüm vasitələrdən biri gömrük tarifləridir. Gömrük tarifləri xarici iqtisadi siyasətin, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin ən qədim və geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Gömrük tarifləri gömrük rüsumu alman malların sistemləşdirilmiş siyahısı kimi çıxış edir.

Gömrük rüsumları həm proteksionist, həm də fiskal xarakterə malikdir. Gömrük tariflərinin proteksionist funksiyası istehsalçıların mənafeyinin müdafiəsi ilə bağlıdır. Deməli, ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində və tənzimlənməsində, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində gömrük tənzimlənməsi vacib rol *oynayır* və çoxsahəli funksiyalara malikdir.

Müasir mərhələdə liberal xarici ticarət beynəlxalq ticarətin əsas istiqamətini təşkil edir və qloballaşdırma qarşısızalmaz bir prosesə çevrilir. Ona görə də proteksionist siyasət qısa müddətli xarakter daşmalıdır. Başqa sözlə desək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xarici ticarət siyasəti - təcridçilik, diferensiallaşdırma və müddətlilik - prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Gömrük prosedurlarının təkmilləşdirilməsində gömrük siyasəti xarici ticarətin tənzimlənməsi üçün gömrük tarif və qeyri - tarif tədbirlər yolu ilə ölkənin iqtisadi maraqlarını və təhlükəsizliyini təmin etmək sahəsində dövlət fəaliyyətinin prinsipləri və istiqamətləri sistemidir. İqtisadi siyasətin obyektı və predmeti olan iqtisadi siyasət sistemini təşkil edən gömrük münasibətlərində, onun əsas komponentləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi siyasət mexanizmi (məqsədlər, prinsiplər və metodlar);
- iqtisadi və tənzimləyici çərçivənin formalaşdırılması;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün bir sıra iqtisadi tədbirlər və qaydalar;
- iqtisadi və siyasi qərarların qəbulu və həyata keçirilməsi prosesləri. Məqsəd baxımından, gömrük və tarif siyasəti, dinamik sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək, eləcə də bazar münasibətlərinin formalaşması şəraitində dəyişikliklər

etmək məqsədilə ölkənin daxili və xarici iqtisadi maraqlarını həyata keçirən və qoruyan gömrük və tarif əlaqələri sahəsində siyasi, hüquqi, iqtisadi, təşkilati və digər geniş miqyaslı tədbirlər sistemidir.

Ümumiyyətlə gömrük rejimlərinin, yəni gömrük prosedurlarının effektivliyin artırmaq, gömrük qurumlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə bir sıra addımlar atıla bilər. Bu addımlar elmi əsaslandırılmalıdır. Əsasən aşağıda sadalanan təkliflərin reallaşdırılmasına nail olmaqla müntəzəm nəticələr əldə etmək mümkün olar:

- gömrük prosedurlarının tələblərinin öyrənilməsində kompleks yanaşma və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilməsi;
- alınan qərarların elmi əsaslandırılması;
- gömrük qurumlarında hesabatlılığın tam təmin edilməsi;
- ictimai nəzarətin gücləndirilməsi ilə bağlı gömrük qurumlarının maraqlı olması;
- beynəlxalq təcrübənin tətbiqi ilə əlaqədar işçi qrupunun yaradılması və avrointegrasiya məsələləri ilə bağlı olaraq intensiv işin aparılması;
- ümumdünya ticarət təşkilatına üzvlüklə bağlı məsələlərdə Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun təkliflərin hazırlanması;
- ixtisaslı kadrların hazırlanması və onlardan səmərəli istifadə ilə bağlı olaraq müntəzəm işin həyata keçirilməsi və s.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə gömrük işi sahəsində ölkədə həyata keçirilən islahatlar gələcək fəaliyyətin səmərəli təşkil ediləcəyinə dair ümuidləri artırır. Aparılan kadr islahatları daha müntəzəm qiymətləndirilə bilər. Belə ki, idxal və ixrac əməliyyatlarına birbaşa təsir etdiyindən gömrük rejimləri üzrə tələblərin tam olaraq qanunvericilik çərçivəsində olması ölkənin iqtisadi artımına öz əhəmiyyətli təsirini göstərə bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Lisenzialaşdırma sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” 21 dekabr 2015-ci il tarixli 713 nömrəli Fərmanı.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikası dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi haqqında 11 noyabr 2008-ci il tarixli 12 nömrəli Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, "Hüquq Ədəbiyyatı" nəşriyyatı, Bakı 2011, 311 s.
4. Doing Business 2016, Azerbaijan, Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development The World Bank, 2015.
5. İbrahimov T., İsmayılov H., (2009) Qlobal ticarətə təsir və təhlükəsizliyin təmini üçün standartlar, İpək yolu, №3-4, s. 21-23.
6. Məhərrəmov M., İbrahimov T.T., (2011) İnformasiya texnologiyaları gömrük xidmətində, İpək yolu, №4, s. 22-26.
7. Statistical Yearbook of Azerbaijan, 2016, Baku, 2016.
8. Алексей Мордашов призвал продолжить модернизацию таможенной системы Российской Федерации, [Электронный ресурс], [//http://www.sverstal.com/rus/media/news/document15596.phtml](http://www.sverstal.com/rus/media/news/document15596.phtml)
9. Гасаналиев Р., Электронная Таможенная Служба-новый этап в развитии Азербайджанской таможни [Электронный ресурс] [//http //gomruk.gov.az/news- 73/html](http://gomruk.gov.az/news-73/html) 10/19/16.
10. Игнатьева С.В., Медведев В.А., (2012) Модернизация таможенной инфраструктуры: условие эффективного вхождения России в ВТО, Россия в ВТО: проблемы, задачи, перспективы, СПб., Институт Бизнеса и Права.
11. Колеватова А.В., (2015) Модернизация Российской таможенной службы (на примере Кемеровской таможни) «Энергия молодых – экономике России», Кемерово, с.92-93.

12. Валуев Б.И., Орлова Л.П., Зернов ЕЛ. и др. Оперативный контроль экономической деятельности предприятия. М,: Финансы и статистика, 2014
13. Новрузов В.Т. Место и роль высших органов финансового контроля в укреплении и развитии финансового контроля в Азербайджанской Республике, формы и методы их взаимодействия // Вестник Межпарламентской Ассамблеи, 2011, No 1.
14. Счетная палата Европейского Сообщество // Контроллинг, 2014, No 49.
- Таралин Ю.Н. Административный в КНР // Контроллинг, 2011, No 49.
15. Чиркин В.Е. Контрольная власть //Государство и право, 2013, No 4.

РЕЗЮМЕ

Таким образом, исследование показывает, что в результате существенных изменений в социально-экономической жизни республики бюджетные возможности страны значительно увеличились за счет таможенных пошлин и налогов. Это создает основу для увеличения инвестиций и социальной ориентации в бюджетных расходах, предоставления финансовой поддержки производственным программам, обеспечения продуктивного потребления бюджетных средств, иными словами, прочной основы динамичных тенденций в экономике. Крайне важно обеспечить эффективное таможенно-тарифное регулирование, а также улучшить экономические возможности государства для решения многих экономических и социальных проблем населения и Республики.

Процесс модернизации и повышения таможенных пошлин и таможенных пошлин в Азербайджане прошел долгую историю. Изменения в политической ситуации непосредственно отражаются в таможенной сфере. Таможенная сфера является проявлением экономической и иной политики страны. Важнейшей частью важных компонентов иммиграционной политики являются таможенные режимы.

Важное значение имеет изучение обязанностей и функций таможенных органов, а также с точки зрения совершенствования таможенных режимов. С этой точки зрения важно изучить особенности государственного учреждения, реализующего таможенную политику.

SUMMARY

Thus, the research shows that, as a result of substantial changes in the socio-economic life of the Republic, the country's budgetary opportunities have increased considerably due to customs duties and taxes. This creates a basis for increasing investment and social orientation in budgetary expenses, providing financial support for production programs, ensuring productive consumption of budgetary funds, in other words, a solid foundation of dynamic trends in the economy. It is crucial that effective customs-tariff regulation should be ensured, as well as to improve the economic opportunities of the state to solve many economic and social problems of the population and the Republic.

The process of upgrading and upgrading customs duties and customs duties in Azerbaijan has gone through a long history. Changes in the political situation are directly reflected in the customs sphere. The customs sphere is a manifestation of the country's economic and other policies. The most important part of the important components of the immigration policy is customs regimes.

Studying the duties and functions of the customs authorities, as well as from the aspect of improving customs regimes, is of great importance. From this point of view, it is important to study the specific features of the state agency implementing customs policies.